

प्रकरण तिसरे

मराठी कादंबरी आणि सामाजिक
समस्यांचे अनुबंध - एक दृष्टिक्षेप

प्रकरण तिसरे

मराठी कादंबरी आणि सामाजिक समस्यांचे अनुबंध - एक दृष्टिक्षेप

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ देवदासींच्या समस्या - 'झुलवा'
- ३.३ आदिवासी समूहाच्या समस्या - 'झेल्झपाट'
 - ३.३.१ 'हाकुमी' - सुरेश द्वादशीवार
- ३.४ नक्षलवादाची समस्या : 'एन्कौंटर'
- ३.५ अलक्षित, अस्पर्शित समाजाच्या समस्या
 - ३.५.१ 'दशक्रिया' - बाबा भांड
 - ३.५.२ 'राघववेळ' - नामदेव कांबळे
 - ३.५.३ 'हाडकी हाडवळा' - नामदेव ढसाळ
 - ३.५.४. 'मेलेलं पाणी', '७२ मैल' - अशोक व्हटकर
- ३.६ सहकारातील भ्रष्टाचार - 'विषवृक्षाच्या मुळ्या'
- ३.७ धरणग्रस्तांची समस्या : 'झाडाझडती' (१९९१)
- ३.८ दलित-सवर्ण संघर्षाची समस्या - 'तणकट' (१९९८)
- ३.९ राजकीय व सामाजिक मूल्यन्हासाची समस्या
 - ३.९.१ 'मेड इन इंडिया' - पुरुषोत्तम बोरकर
 - ३.९.२ 'ताम्रपट' - रंगनाथ पठारे
 - ३.९.३ 'सत ना गत' - राजन खान
- ३.१० शेतकऱ्यांच्या समस्या
 - ३.१०.१ 'चारापाणी' (१९८०) - रा.रं. बोराडे
 - ३.१०.२ 'असं जगणं तोलाचं' - शेषराव मोहिते
- ३.११ शिक्षणक्षेत्रातील अपप्रवृत्ती - 'चक्रव्यूह' (१९८९)
- ३.१२ पाणी प्रश्न : 'तहान' (१९८८)
 - * समारोप
 - * निष्कर्ष
 - * संदर्भसूची

प्रकरण तिसरे

मराठी कादंबरी आणि सामाजिक समस्यांचे अनुबंध - एक दृष्टिक्षेप

३.१ प्रस्तावना :

साहित्य आणि समाज यांचा अनुबंध स्पष्ट आहे. प्रस्तुत प्रकरणात त्यासंबंधी विवेचन केले गेले आहे. त्याच पार्श्वभूमीवर समाजजीवनातील व्यापक अनुभवांचा पट साकारणारा वाङ्मयप्रकार म्हणून कादंबरीला ओळखले जाते. सामाजिक वास्तव अधिक प्रभावी व विस्तृतपणे कादंबरीतून अभिव्यक्त करता येते. त्यासाठी लेखकाकडे प्रगल्भ सामाजिक दृष्टिकोनाची आवश्यकता असते आणि हा दृष्टिकोन प्राप्त होण्यासाठी समाजाचे सखोल आकलन, चिंतन, समाजकारण, अर्थकारण यांना समजावून घेण्याची दृष्टी लेखकाकडे असणे महत्त्वाचे ठरते. सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक या घटकांच्या सरमिसळीतून 'सामाजिक पर्यावरण' आकारास येत असते. या भोवतालच्या पर्यावरणात अनेक व्यक्ती, अनेक प्रसंग, घटना, विविध कुटुंबे, त्या कुटुंबांनी बनलेला समाज, त्या समाजाच्या मूल्यसंकल्पना, विविध समस्या, विविध जाती-जमाती, त्यातून उद्भवणारे ताणतणाव, जगण्याच्या विविध रीती, विविध प्रदेश, विशिष्ट भाषिक समाजाची संस्कृती, त्या मानवसमूहाच्या आकांक्षा, व्यक्तीची मानसिक, आत्मिक स्थिती, समूहाचे जगणे, त्यातले अभाव, दुःखे इत्यादी गोष्टी आकार घेत असतात. या सर्व बाबींचे वास्तव चित्रण कादंबरीतून यावे अशी अपेक्षा असते. कारण साहित्यात वास्तवाचा अर्थ सामाजिक अनुभवांना वस्तुनिष्ठ व सम्यक पद्धतीने मांडणे असा असून वास्तव हे कादंबरीचे आशयद्रव्य ठरते. भालचंद्र नेमाडे वास्तवाविषयी म्हणतात, "आपल्याशिवायही सृष्टीचे अस्तित्व असू शकते, हे सत्य (वास्तव) वस्तुनिष्ठतेने जाणणे म्हणजे वास्तववाद. ह्यातून व्यक्ती आणि समाज यांचे संबंध मानणे हे साहित्यातील वास्तववादाचे प्रमुख लक्षण आहे."^१ वास्तववादी कृतीत व्यक्तीचा आणि समाजाचा प्रत्यक्ष संबंध व्यक्त होतो. आशयात सामाजिक घटना, घडामोडींचा तपशील येतो. म्हणून सामाजिक अंगाने व्यक्त होणारी कादंबरी सामाजिक ठरते.

समाज हा व्यक्तिमूहांचा बनलेला असतो. व्यक्तीला भेडसावणाऱ्या समस्या त्याच्या जीवनात गुंतागुंत निर्माण करत असतात. समस्या या अनेक अंगांनी व्यक्तिजीवनावर परिणाम करत असतात. त्यातूनच त्यांना सामाजिक परिमाण प्राप्त होत असते. कादंबरीकाराच्या निर्मितीच्या केंद्रस्थानी 'समस्या'च असते. त्या समस्येने निर्माण केलेल्या भोवतालच्या सर्व वास्तवाला तो भाषिक रूप देत असतो. तेव्हा कादंबरी व्यापक पट घेऊन साकार होते. त्या साहित्यकृतीच्या अस्सल निर्मितीसाठी कादंबरीकाराला स्वतःचा अनुभव, त्याचे आकलन, वास्तवाविषयीचे भान हेच महत्त्वाचे ठरते. त्यातूनच कादंबरीतून प्रकट होणाऱ्या समस्येची तीव्रता लक्षात येते.

मराठी कादंबरीच्या इतिहासात या प्रवृत्तीच्या कादंबऱ्या अगदी सुरुवातीपासूनच निर्माण झाल्या आहेत. 'समस्याप्रधान' कादंबरी म्हणून त्यांना ओळखले जाऊ लागले आहे. बाबा पद्मनजींच्या 'यमुना पर्यटन' (१८५७) आणि ह.ना. आपटे यांच्या 'पण लक्षात कोण घेतो!' (१८८३) या कादंबऱ्यांपासून या परंपरेची सुरुवात झाली. वा.म. जोशी, श्री. व्यं. केतकर यांनीही याच परंपरेत लेखन केले. साठोत्तरी कालखंडात 'समस्याप्रधान' म्हणण्याऐवजी वास्तववादी कादंबरी म्हणून ह्याच प्रवृत्तीच्या कादंबऱ्या मोठ्या प्रमाणात लिहिल्या गेल्या आहेत. सामाजिक वास्तवाला अभिव्यक्त करताना प्रादेशिक, ग्रामीण, समस्याप्रधान, पोटसंस्कृतीप्रधान, नवनीतिप्रधान कादंबरी व्यक्त होत गेली. शेवटी मानवी समूहाच्या ठिकाणी असणाऱ्या समस्याच कादंबरीच्या आशयाच्या केंद्रस्थानी दिसतात. 'धग', 'माणूस', 'चक्र', 'वासूनाका', 'अरे संसार संसार', 'रथचक्र', 'अंधारवाटा' इत्यादी कादंबऱ्यांवरून हे प्रकर्षाने जाणवते.

१९८० नंतरच्या कालखंडात याच प्रवृत्तीचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. साठोत्तरी काळात स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे व्यक्तीच्या आशा पल्लवीत झाल्या होत्या; पण स्वातंत्र्याच्या तीस वर्षांनंतरही व्यक्तीच्या पदरी निराशाच पडली, भ्रमनिरास वाट्याला आला. धर्म आणि जात या बाबींवरून समाजात शोषण सुरूच होते. आदिवासी समूहापर्यंत अजूनही 'विकास' पोहोचला नव्हता. ग्रामीण भागातही विकासाऐवजी राजकारणाचा तेवढा धुडगूस निर्माण झाला होता. देशाच्या विकासासाठी सहकाराचे धोरण स्वीकारले,

त्यालाही राजकारण आणि भ्रष्टाचार या दोन गोष्टींनी पोखरून टाकले. तळागाळातील मुलांना शिक्षण मिळावे म्हणून स्वातंत्र्योत्तर काळात देशभक्तीच्या, समाजसेवेच्या व्रताने भारलेल्या समाजधुरीणांनी आणि राष्ट्रपुरुषांनी शिक्षण संस्था काढल्या. पुढील काळात याच संस्था राजकीय अड्डे बनल्या. अनेक वाईट वृत्ती-प्रवृत्ती येथेच जन्माला येऊ लागल्या. जनतेच्या कल्याणासाठी शासनाने विविध 'प्रकल्पांची' कामे हाती घेतली. त्यातून सुख-समृद्धी जरूर मिळाली; पण ज्यांच्या भूमीवर हे प्रकल्प उभे झाले ते समूह देशोधडीला लागले. त्यांचे संसार उद्ध्वस्त झाले. शिक्षणातील धोरणांच्या अभावामुळे परिणामतः बेरोजगारी वाढली. शिक्षणाविषयीची कमालीची उदासीनता समाजात निर्माण झाली. प्रजासत्ताक म्हणवणाऱ्या भारतात दारिद्र्य, गरिबी, निरक्षरता जैसे थे राहिली. डॉ. आंबेडकरांनंतर संबंध दलित समाजाचे नेतृत्व करू पाहणारा प्रभावी नेता तयार झाला नाही. त्यांच्यात अनेक गट-तट पडले, यात समाजाची उपेक्षा झाली. यांसह अन्य असंख्य बाबी समकालीन कादंबरीकारांना अस्वस्थ करू लागल्या, तर काहींना व्यक्तिगत पातळ्यांवर हे अनुभव आले. त्यातून या काळात साहित्यकृती निर्माण झाल्या. शेवटी कादंबरीकार स्वतःचा एक विचार कादंबरीतून मांडत असतो, तो दडपणाखाली न मांडता स्वतःच्या भूमिकेतून मांडत असतो.

“कादंबरीकाराने... आपल्या समाजाची जीवनरीती, अभाव, दडपणे, विकृती, आपली संस्कृती, नीती, आपले राजकारण, आपल्या समाजातील भ्रष्टाचार, आपला राजकीय घोडेबाजार, आपला संपत्तीचा हव्यास, विशिष्ट उद्देशाने केला जाणारा हिंसाचार, आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या, धर्माच्या - नीतीच्या, संस्कृतीच्या नावाने केला जाणारा नगारा - जल्लोष आणि त्याच वेळी केले जाणारे राजकीय आर्थिक शोषण, विचारांच्या अभिव्यक्तीवरचे दडपण... हे सर्व लिहायचे असते. तरच ते वास्तव चित्रण म्हणता येईल.”^२ या मताच्या पार्श्वभूमीवर १९८० नंतरच्या कादंबरीतून समकालीन वास्तवाला कशाप्रकारे अभिव्यक्त केले, समाजजीवनात त्या काळात कोणत्या प्रमुख समस्या महत्त्वाच्या ठरतात, या समकालीन समस्यांचा आणि मराठी कादंबरीचा अनुबंध कसा प्रकट झाला. याचे स्वरूप काही प्रातिनिधिक कादंबऱ्यांच्या विश्लेषणातून स्पष्ट करण्यात

येईल व या कालखंडातून कोणत्या सामाजिक समस्या मराठी कादंबरीने अभिव्यक्त केल्या, त्याचे स्वरूप या प्रकरणातून स्पष्ट होईल.

३.२ देवदासींच्या समस्या - 'झुलवा' :

स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन, शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात होऊन, विज्ञानयुगात वाटचाल करत असतानाही धर्मश्रद्धा आणि अंधश्रद्धेतून निर्माण झालेल्या समस्या समाजात मोठ्या प्रमाणात आहेत. देवदासींच्या समस्येची बीजे धर्मातच आहेत. दैववादी, धर्म परंपरा, अंधश्रद्धेच्या आहारी गेलेला वर्ग महाराष्ट्रीय समाजात मोठा आहे. यात असणारा सार्वत्रिक शिक्षणाचा अभाव ही बाब प्रकर्षाने मान्य करण्यासारखी असली तरी शिक्षित समाज धर्मश्रद्धा मानत नाही असे म्हणण्याचे मुळीच कारण नाही; तरी काही प्रमाणात अंधश्रद्धेपासून तो दूर असतो असे म्हणता येते. याच अंधश्रद्धेतून निर्माण झालेल्या अनेक समस्यांपैकी 'देवदासी प्रथा' मानवी समाजाला कलंकित करणारी आहे. भाविण, जोगीण, मुरळी, जोगत्या, देवदासी इत्यादी प्रकारात मोडणारे स्त्री-पुरुष देवाच्या नावावर जगत असतात. त्यांना देवीला सोडलेले असते. त्यांना गावगाड्यात कोणतेच महत्त्व उरलेले नसते. त्यांच्या जीवनाचा एकूण भोगवटाच झालेला असतो. विविधांगी दुःख त्यांच्या वाट्याला आलेले असते आणि याच दुःखाला कादंबरीतून आविष्कृत करण्याचे कार्य अनेक लेखकांनी लक्षणीयरीत्या पार पाडले. उत्तम बंडू तुपे यांची 'झुलवा' (१९८६) ही याच समस्येवरील बहुचर्चित कादंबरी ठरली आहे.

'लावला तर झुलवा; नाही तर तशीच हलवा' यासारखे प्रचंड दुःख घेऊन जगणाऱ्या 'जगन' जोगतीणीची 'झुलवा' ही कहाणी आहे. या कादंबरीच्या कथावस्तूचा विचार करता 'येल्लू' ही गावाची जोगतीण आहे. देवी यल्लम्माची पूजाअर्चा करण्यासाठी तिला सोडलेली असते. पारंपरिक धर्मभोळ्या मनोवृत्तीच्या येल्लूशी गावातील प्रतिष्ठित उच्चवर्णीय 'पब्या' 'झुलवा' लावतो. या दोघांची मुलगी म्हणजे 'जगन' होय. जगन ही पारंपरिक मनोवृत्तीला छेद देणारी आहे. तिला जोगतीण होऊन जीवन जगायचे नाही. देवी यल्लम्माविषयी तिला श्रद्धा नसून चीड आहे. हीच आमच्या जीवनाचा भोगवटा

करणारी देवी आहे हे तिला माहीत आहे. आईसारखा 'झुलवा' लावला तरी बायकोचा दर्जा प्राप्त होत नाही; तर एक रखेल म्हणूनच, उपभोग्य वस्तू म्हणूनच वावरावे लागते हे तिला ठाऊक आहे. म्हणूनच ती शिक्षणासाठी धडपड करते. एस.एस.सी. होऊन तिला शिक्षिका किंवा नर्स बनायचे असते. जोगतिणीच्या दुःखातून, दारिद्र्यातून तिला मुक्ती हवी असते. तिच्या या विचारांच्या आड येते ती तिच्या आईची अंधश्रद्धा म्हणून तिला संताप येतो. ती म्हणते, “आये! तुझी देवी जर इतकी सतपणानं वागती, तर आपल्याला भीक का मागाया लावती?”^३ देवीचे भक्त म्हटल्यावर असे दारिद्र्य का? हा प्रश्न देवाचा भंपकपणा उघड करणारा आहे. तर पुढे ती म्हणते, “आये, ज्या देवी सगट तुझं लगीन झालं, त देवीला तू अर्पण झाली. त्या देवीसगट माझं बी लगीन लागणार? मायलेकीचा एकच नवरा कसा ग?”^४ सनातनी परंपरेवर कोरडे ओढणारे हे प्रश्न आहेत. या विचारांनी ती अस्वस्थ होते आणि याच गर्तेत सापडत जाते.

कालांतराने इच्छा नसूनही तिला 'देवदासी' बनावेच लागते. गावातील जयंता प्रियकर म्हणून तिच्या आयुष्यात येतो; पण तो भोगासाठीच. भोग घेऊन तिला सोडून देतो आणि तिच्या आयुष्याचा भोगवटा सुरू होतो. नंतर किष्णा तिच्या आयुष्यात येतो. तोही तिला 'झुलवा' लावूनही बायको म्हणून दर्जा देत नाही. पर्यायाने तिला जोगतिणीचेच जीवन जगावे लागते. सर्व समाजातील पुरुष तिचे लचके तोडण्यासाठी तयार होतात. अमानुष अत्याचाराला, बलात्कारांना ती बळी पडते. ज्याच्यापासून जन्म झाला तो बाप 'पब्या' ही शरीराचीच मागणी करतो. या भोगवादी समाजापासून वाचता येत नाही, आणि या सर्व दुःखाचे कारण देवी यल्लम्मा आहे हे तिला उमगते. म्हणून ती देवीचा मुखवटा मंदिरातून उतरवून नदीच्या पुरात फेकून देते. देवीचा मुखवटा वाचविण्याच्या प्रयत्नात येल्लूचा मृत्यू होतो. परसू, रेणुका, पब्या, किष्णा, जयंता, दारसी, दास्या या पात्रांच्या वास्तव चित्रणामुळे कादंबरी लक्षणीय ठरते.

येथपर्यंत कादंबरीतील कथावस्तूचा विचार केल्यानंतर कादंबरीची समस्याप्रधानता ठळकपणे दृग्गोचर होते. वरवर पाहता या कादंबरीतून अभिव्यक्त झालेली समस्या देवदासींची वाटत असली तरी तिला आणखी एक महत्त्वाचा आयाम आहे, तो म्हणजे

‘स्त्री-शरीर’. स्त्री शरीर ही आणखी एक पातळी आहे. मुळात स्त्री असणेच जगनसाठी एक समस्या आहे; कारण ती ‘देवदासी’पणातून बाहेर पडू पाहते. तिला मुक्त होता येते. शिक्षण हा त्यासाठीचा मार्ग आहे; पण येथील शोषक व्यवस्था तिला बाहेर पडू देत नाही. धर्म श्रद्धांचा ती बळी ठरते. त्याचप्रमाणे त्यापाठीमागे ‘स्त्रीशरीर’सुद्धा कारणीभूत आहे; कारण धार्मिक श्रद्धांना ती नाकारते. देवी यल्लम्माला नाकारते. “आये! तुझी यल्लमा घाल हागणदारीला! आये तिनं तर आपला नास केलाय.”^५ धर्मश्रद्धेतून आपले जीवन उद्ध्वस्त झाले याची तिला खात्री आहे. म्हणून ती देवीला नाकारते; परंतु तिला स्त्रीपणाला नकार देता येत नाही. त्याच्यातून मुक्त होता येत नाही याचे तिला दुःख आहे. यल्लम्माचा देव्हारा नदीत फेकून या कृतीतून ती देवदासीपण नाकारते. त्याच्या विरोधात बंड करते; पण स्त्रीपणामुळे वाट्याला आलेल्या दुःखाने ती हतबल झाली आहे.

जोगतिणीशी, देवदासींशी समाजाचा व्यवहार हा शरीराच्याच पातळीवरचा आहे. भोगाशी संबंधित आहे. म्हणून येल्लू, जगन यांच्या वाट्याला येणारे दुःख जोगत्या असणाऱ्या परसूच्या वाट्याला येताना दिसत नाही. त्याचे दुःख शारीरिक पातळीवरचे ठरत नाही. हीच बाब देवदासींच्या बाबतीत पाहता धर्मश्रद्धांच्या शोषणाचे पदर त्यांच्या दुःखाला आहेच. त्याचबरोबर स्त्रीपणाचे दुःख फार मोठे आहे आणि हेच लेखक ‘झुलवा’ कादंबरीतून अतिशय टोकदार शैलीत अभिव्यक्त करतो. कलात्मक पातळीवरही ते यशस्वी ठरते. म्हणून डॉ. किशोर सानप म्हणतात, “तुपेंची प्रत्येक कृती वास्तवाचे दाहक दर्शन मांडणारी; परंतु कलात्मकतेची बांधिलकी स्वीकारून प्रवास करणारी आहे. वास्तव आणि कलात्मकता यांचा उचित समन्वय, तुपेंच्या झुलवाचे वैशिष्ट्य आहे.”^६ उपरोक्त मतावरून समाजजीवनातील वास्तव-भोगदासी म्हणून जगणाऱ्या देवदासी स्त्रियांच्या जीवनातील समस्या, दुःख प्रकट करणारी कलाकृती म्हणून ‘झुलवा’ निश्चित लक्षणीय ठरते.

देवदासींच्याच समस्या व्यक्त करणाऱ्या कादंबऱ्या याअगोदरही निर्माण झाल्या होत्या. मधु मंगेश कर्णिक यांची ‘भावीण’, सुभाष भेंडे ‘जोगीण’, बळवंत कांबळे

‘नापत’, ‘जोगत्याचे दिवस’, महादेव मोरे ‘वर आभाळ खाली धरती’, राजन गवस ‘चौडकं’, ‘भंडारभोग’ इत्यादी कादंबऱ्या महत्त्वपूर्ण ठरतात. १९८५ साली प्रसिद्ध झालेली राजन गवस यांची ‘चौडकं’ ही साहित्यकृती या समस्येला अधिक गडदपणे आणि वास्तवरीत्या अभिव्यक्त करणारी लक्षणीय कलाकृती ठरली. ‘सुली’ नावाच्या देवदासीच्या जीवनातील भोगवटाच राजन गवस सभ्य म्हणून मिरवणाऱ्या समाजासमोर उलगडून दाखवतात. कलात्मक पातळीवर ‘झुलवा’ पेक्षाही ‘चौडकं’ यशस्वी ठरली असली तरी तुपे स्वतः देवदासीच्या जगात वावरल्यामुळे आणि त्यांच्यात राहून, त्यांचे जीवन जवळून अनुभवल्यामुळे, जोगतिणीच्या जीवनातील दुःखाची दाहकता ‘झुलवा’त अधिक प्रत्ययास येते. म्हणूनच प्रातिनिधिक स्वरूपात देवदासीच्या समस्या मांडणाऱ्या कादंबऱ्यांत ‘झुलवा’चे आशय विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

३.३ आदिवासी समूहाच्या समस्या - ‘झेल्झपाट’ :

समाजाचा एक अविभाज्य भाग असूनही नसल्यात जमा असलेला समाज म्हणजे ‘आदिवासी’ समाज होय. आदिवासी समूहाला आजच्या व्यवस्थेत ग्राह्यच धरले जाते की नाही हा प्रश्नच आहे. आदिवासींच्या विकासासाठी देशात, राज्यात स्वतंत्र मंत्रालय असूनही त्यांच्या विकासाचा प्रश्न अनुत्तरीतच आहे. आदिवासी समूहाकडे सर्वच घटकांकडून दुर्लक्ष झाल्याचे आपणास दिसते. साहित्यही यास अपवाद नव्हते. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काही कलाकृतींतून आदिवासींचे जीवन साकार झाले असले तरी तो रंजनाचाच भाग ठरलेला आहे. मात्र १९८० नंतरच्या काळात आदिवासी साहित्यप्रवाह म्हणण्याइतपत निर्मिती आदिवासींच्या संबंधाने होत आहे. याच प्रवाहात १९८८ साली प्रसिद्ध झालेली ‘झेल्झपाट’ ही मधुकर वाकोडे यांची कादंबरी महत्त्वपूर्ण ठरली आहे.

एकूण ९९ पृष्ठांच्या या कादंबरीतून आदिवासींतील कोरकू या जमातीचा जीवनसंघर्ष कादंबरीकाराने अतिशय चित्रमय शैलीत साकार केला आहे. मराठी कादंबरी क्षेत्रात नवे भान रुजविणारी कादंबरी म्हणून आशयाच्या अंगाने ती प्रयोगशील ठरते. आदिवासी समूहाच्या व्यथा मांडून कादंबरी थांबत नाही, तर त्या व्यथांच्या मागे असणाऱ्या शोषण

व्यवस्थेचा शोध घेते व शोषणाच्या विविध अंगांना साकारते. आदिवासी लोक भारतातील मूळचे रहिवासी आहेत. अनेक वर्षांपासून ते जंगलातच राहतात, वावरतात. जंगल हीच त्यांची मातृभूमी, देश वगैरे आहे. जंगलच त्यांच्या जगण्याचे साधन आहे. जंगलावर त्यांची सत्ता असते. जंगलातील सर्व गोष्टींवर त्यांचा अधिकार असतो; पण स्वातंत्र्याप्राप्तीनंतर हे अधिकार सरकारकडून हिरावून घेतले गेले. जंगलांची वनखाती अस्तित्वात येऊन त्यांच्यावर सरकारी मालकी प्रस्थापित झाली. आदिवासी लोक परके झाले. त्यांच्या मालकीचे झाड कापले तरी चोर ठरवले जाऊ लागले. मुळातून त्यांचे जीवन जगणेच उद्ध्वस्त झाले. जनावरांपेक्षाही ते सरकारी अधिकाऱ्यांना घाबरू लागले. “प्रोजेक्ट टायगर ही काय भानगड आहे याची जाण कोरकूंना नव्हती, पण जनावर मारता येत नाहीत, माणूस मेला तरी चालेल, एवढंच त्यांना कळत होतं. वाघाला न भिणारा कोरकू आता अस्वलास भिऊ लागला. रात्री बेरात्री रानात जाताना जळके लाकूड हातात घेऊन जाऊ लागला. अभयारण्य म्हणजे माणसांना भय आणि अस्वलांना, डुकरांना अभय. माणसांना मारणे आणि वाघांना तारणे हा कोणता कानून हेच त्यांना कळत नव्हतं.”^७ या बदलत्या परिस्थितीने आदिवासींच्या समोर अनेक प्रश्न निर्माण केले. उपजीविकेसोबतच, त्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले गेले. या बाबी कादंबरीतून प्रकर्षाने व्यक्त झाल्या आहेत.

आदिवासींच्या विकासासाठी सरकारी पातळीवरून विविध योजना राबवल्या जातात. प्रशासन यंत्रणेच्या ढिसाळपणामुळे, भ्रष्टाचारामुळे आदिवासी समूहापर्यंत त्या पोहोचत नाहीत. याउलट पारंपरिक व्यवसायावर बंदी आली. मोळ्या विकणे, लाकूड तोडणे यास सरकार परवानगी देत नाही. डोंगरी भागात या समाजाचे वास्तव्य असते. त्या भागातील जमीन पिकत नाही. मग खायचं काय? जगायचे कसे? असे प्रश्न आदिवासी समाजासमोर नित्याचेच झालेले दिसतात. यातून भुकेच्या प्रश्नाने तीव्र रूप धारण केले. “कोरकूंच्या बहुतेक झोपडीत ज्वारी दळण्यासाठी दगडी जातं रोवलेलं असतं; पण त्याच्या तोंडी महिनोगणती घास पडत नाही.”^८ हे विदारक सत्य कादंबरी प्रकट करते. या कोरकू जमातीच्या चहुबाजूंनी होणाऱ्या शोषणाच्या बाबतीतही कोणाला बोलण्याचा अधिकार नाही. त्यात शिक्षणाचाही या आदिवासींकडे अभाव आहे. एखादा

तरुण या जमातीत अर्धवट शिकलेला सापडतो. असाच अर्धवट शिकलेला 'केरू' हा या कादंबरीचा नायक आहे. तो आपल्या जमातीचे होत असणारे शोषण पाहून व्यथित होतो. या शोषक व्यवस्थेचा प्रतिकार करण्याचा निकराने प्रयत्न करतो; परंतु त्यासाठी त्याला कुणाचीही साथ मिळत नाही. इथल्या भ्रष्ट व्यवस्थेच्या विरुद्ध बोलण्याची हिंमत करणाऱ्या केरूला दडपवले जाते. त्याचा आवाज बंद केला जातो. त्याला सांगितले जाते, "तू कशाला पंचायती करतो? आपल्या एम.एल.ए. साहेबाच्या इलेक्शनचा या टापूतील सारा खर्च रहिमसेठ करतात. तू कितीही काड्या केल्या तरी काही बिघडणार नाही कोणाचं, समजला? उलट तुह्याच गांडीत त्या सेठनं काडी खोचली तर मरेपर्यंत कुथशील, जा."९ व्यापारी, दलाल, लोकप्रतिनिधी, कर्मचारी ही आदिवासींच्या शोषकांची फळी. ज्यांना आदिवासी समूहाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी निवडून दिले जाते तेच लोकप्रतिनिधी, व्यापारी, दलाल यांच्या संगनमताने आदिवासींना लुटतात याचे प्रत्यंतर कादंबरीतून येते. ही भ्रष्ट व्यवस्था या गरीब आदिवासींना पूर्णपणे कशी पोखरू लागली आहे याची जाणीव येथे तीव्रपणे होते व आदिवासींची होणारी वाताहतही व्यथित करते.

'झेलझपाट' या कादंबरीचे शीर्षकच समस्या सूचित करणारे आहे. 'कोरकू'च्या जीवनातील विविधांगी शोषणाचे दर्शन घडविणारे आहे. शहरातील व्यापाऱ्यांकडून आदिवासींची लूट केली जाते. कोरकूंच्या वस्तूंवर झडप घालून दगडांच्या खोट्या वजनाने मोजमाप करतात. त्याची नाममात्र किंमत चुकवितात आणि घेतलेल्या कर्जावर व्याज दाखवून अडवणूक करतात. कोरकू गुपचूपपणे व्यापाऱ्यांना शरण जातो. अशी आदिवासींच्या जीवनातील हतबलता ही कादंबरी व्यक्त करते. त्यांच्या जीवनाचे चहुबाजूंनी होणारे शोषण कादंबरीतून प्रत्ययकारी शब्दांत साकार होते. "मुसलमानांचा झेलझपाट... ख्रिश्चनांचा धर्मप्रसार... लालपरीची आता दारूला मिळालेली साथ... सरकारी मोसंबी-नारंगी... टायगर प्रोजेक्ट... या सर्व गोष्टी कोरकूंच्या जीवावर उठल्या आहेत. आजार वेगळे, उपचार निराळे आणि लोक अडाणी, गरीब असा सारा हैदोस आहे."१० यातून आदिवासींच्या समोर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. शिक्षणाचा अभाव, सरकारी योजना, त्यातील भ्रष्टाचार, व्यापाऱ्यांकडून फसवणूक, भ्रष्ट नोकरशाही या बाबींमुळे तो

गांजला आहे. या समस्या त्याच्या मुळावर उठल्या आहेत आणि यातून त्याचे मूळ जगणेच हरपले आहे. या सर्व बाबी कादंबरी संयतपणे, वास्तवाच्या अंगाने साकार करते. त्याचप्रमाणे केरू - फुलय यांच्या नितळ प्रेमाचा भावबंधही कादंबरीतून प्रकट होतो.

एकंदरीत 'झेलझपाट' कादंबरीतून आदिवासींच्या समोर असणारे असंख्य प्रश्न यासह कोरकूंच्या दैनंदिन जीवनाचे चित्र, त्यांच्या चालीरीती, श्रद्धास्थान, सणवार, लग्नपद्धती, सामाजिक आचार, शिष्टाचार, देवदेवता, नाच-गाणी यांसह त्यांच्या जीवनातील सांस्कृतिक संपन्नता ही आविष्कृत झाली आहे. कोरकूंच्या भाषेचा संवादासाठी केलेला वापर आणि चित्रदर्शी शैली यामुळे आदिवासी जमातीचे जीवनवास्तव अधिक टोकदारपणे आविष्कृत झाले आहे. त्यातील विविध अंतःस्तर लेखकाने उलगडण्याचा केलेला प्रयत्न स्तुत्य आहे. म्हणून डॉ. कोत्तापल्ले म्हणतात, "आतापर्यंत आदिवासी जीवनाचे वास्तव प्रकट झाले नव्हते असे नाही, तर दिग्घे आणि देसाई यांनी प्रकट केलेच होते, परंतु आता आदिवासी रंजनाचे घटक म्हणून येत नाहीत तर त्यांच्या जीवनातील वेदना दुःख आणि शोषण प्रकट होऊ शकेल अशी जीवनदृष्टी लेखकाला प्राप्त झाली असे म्हणावे लागते."^{११} या मताच्या पार्श्वभूमीवर आदिवासींच्या जीवनातील दुःख, वेदना आणि शोषण प्रकट करण्यात 'झेलझपाट' कादंबरीला निश्चितच यश प्राप्त झाले असे म्हणावे लागते.

याच कालखंडात आदिवासी समूहांचे दुःख अभिव्यक्त करणाऱ्या आणखी काही कादंबऱ्या लक्षणीय ठरतात. अनिल सहस्रबुद्धे यांची 'डांगणी', सुरेश द्वादशीवार यांच्या 'हाकुमी', 'तांदळा', नजुबाई गावीतांची 'तृष्णा', विलास मनोहरांची 'एका नक्षलवाद्याचा जन्म', मधुकर वाकोडेंची 'सिलिपिसेरा', एकनाथ साळवेंची 'एन्कॉटर' इत्यादींचा त्यात समावेश होतो.

३.३.१ 'हाकुमी' - सुरेश द्वादशीवार

सुरेश द्वादशीवार यांची १९८९ साली प्रसिद्ध झालेली 'हाकुमी' ही माडिया आदिवासी जमातीचे दुःख व्यक्त करणारी बहुचर्चित कादंबरी ठरते. 'माडिया' जमात

चंद्रपूर जिल्ह्यातील जंगलात राहणारी आहे. सामाजिक परिस्थितीत झालेल्या बदलांमुळे अनेक समस्यांसह अविरत अशा जीवनसंघर्षाचा लढा ते लढताहेत. अज्ञान आणि दारिद्र्य यात पिचलेल्या या समाजात अंधश्रद्धेच्या बळावर दुःखावर मात केली जाते. शहरी वातावरणाशी, संस्कृतीशी त्याला घेणे देणे नाही, स्वातंत्र्याची साठ वर्षे उलटली तरी तो गुलामीचेच जीवन जगतो आहे. “माड्यांच्या मुलखाला राक्षसाचे दोनच प्रकार माहीत आहेत. एक जंगल खात्यातल्या पिवळे डगलेवाल्यांचा आणि दुसरा खाकी कपड्यातल्या पोलीसवाल्यांचा. या राक्षसांचा राग तल्लोईहूनही भारी असायचा. जुलूम पोचम अवलहून ही जबर असायाचा. दारू, पैसा, कोंबडी असं सारं या राक्षसांच्या भुका शमवायला घावं लागायचं, माड्यांच्या गीतामधला राक्षससुद्धा जंगलखात्याचा बिल्ला लावून यायचा”^{१२} या आदिवासींच्या अधिकाऱ्यांकडून होणाऱ्या शोषणाचा वस्तुदर्शी नमुना ‘हाकुमी’ कादंबरी साकार करते. ‘कत्रा मडावी’ हा कादंबरीचा नायक आहे. व्यवसायाने डॉक्टर झाल्यानंतर आपल्या समाजाच्या उद्धारासाठी तो धडपड करतो. त्यांचे अज्ञान दूर करून त्यांनी सामान्य माणसासारखे जगावे यासाठी तो प्रयत्न करतो आहे. त्यामुळे ‘हाकुमी’ आदिवासींच्या जीवन चित्रणाबरोबरच आदिवासींच्या समस्यांचे उपाय शोधणारी कादंबरी ठरते. मधु जामकर म्हणतात, “एका अनोख्या आदिवासी परिसराकडे तुम्ही तटस्थ व कलात्मक वस्तुनिष्ठतेने पाहिले आहे. तिच्यात एका नवीन आदिवासी जमातीचा मागासलेपणा नाही. केवळ नक्षलवादी कार्यकर्त्यांचा दहशतवाद नाही; तर सकस, सरस, सजीव आणि म्हणूनच प्रतितिपूर्ण व्यक्तीदर्शन आहे. ती ज्या प्रश्नांना स्पर्श करते ते जीवनातील असल्याने त्यांची मूलभूतता अटळ अशी जीवनस्पर्शी होते.”^{१३} एकूणच आदिवासींच्या जीवनातील मूलभूत प्रश्नांना वास्तवपूर्णरित्या व्यक्त करणारी कादंबरी म्हणून ‘हाकुमी’ लक्षणीय ठरते. त्याचबरोबर आदिवासींच्या जगण्याच्या या प्रश्नांतून ‘नक्षलवादा’सारखी समस्या निर्माण झाल्याचेही सूचित करते.

३.४ नक्षलवादाची समस्या : ‘एन्कॉटर’

नक्षलवादाने आज उग्र रूप धारण केलेले आहे. महाराष्ट्रासह मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, आंध्रप्रदेश यांसारख्या राज्यांत अनेक जिल्हे ‘नक्षल’प्रभावित आहेत. आदिवासींचा मूळ

असणारा प्रदेश, वनसंपत्ती यात सरकारी हस्तक्षेप वाढल्यामुळे उदरनिर्वाहाचेच प्रश्न आदिवासी समाजासमोर निर्माण झाले. पोलीस, जंगलातील वन अधिकारी यांच्यासह सावकार, व्यापारी यांच्याकडून आदिवासी समूहाचे अनेक प्रकारे शोषण होऊ लागले. तेव्हा 'नक्षलवाद' उदयास आला. डॉ. रावसाहेब कसबे याविषयी कादंबरीच्या प्रस्तावनेत म्हणतात, "भारतातील नक्षलवाद हा अमानुष दमनव्यवस्थेशी निकराची झुंज देणारा तरुण रक्ताने शोधलेला एक मार्ग आहे. लोकशाही व्यवस्थेतील प्रतिकाराचे सर्व मार्ग जेव्हा सत्ताधारी वर्गाकडून आणि बहुसंख्य शोषकांकडून कायदेशीर मार्गाने निकामी केले जातात, तेव्हा नक्षलवादाचा जन्म होत असतो. नक्षलवाद हा बहुसंख्याकांच्या हुकूमशाही विरुद्धची अल्पसंख्य शोषितांनी आणि शोषणाचे भान झालेल्या विचारनिष्ठ तरुणांनी हातात विध्वंसक शस्त्रे घेऊन नोंदविलेली आत्मघातक प्रतिक्रिया म्हणून सिद्ध झालेली आहे."^{१४} परंतु हाच नक्षलवाद समाजाच्या टीकेचा विषय झाला. सरकारने नक्षलवादाच्या विरोधात टाडासारख्या कायद्याचा वापर करून नक्षलवादी आणि आदिवासी समूहांबाबत कडक धोरण स्वीकारले. निश्चितच त्यात अनेक निष्पाप आदिवासी भरडले गेले. या सगळ्या बाबींचा सहसंबंध स्पष्ट करणारी कादंबरी म्हणून 'एन्कौंटर' लक्षणीय ठरते.

'नक्षलवाद' हा आदिवासींच्या स्वातंत्र्यासाठीचा लढा आहे. या लढ्याचे स्वरूप 'विज्जू' नावाच्या एका माडिया आदिवासी तरुण नायकाच्या अंगाने कादंबरीत अभिव्यक्त होते. वर्तमानात जगत असणारा हा नायक त्याचे आणि त्याच्या कुटुंबाचे दारिद्र्य अनुभवत असतो. त्याच्या वडिलांचे व्यापक व व्यवहारी विचार ऐकत असतो. आपल्या दुःखाच्या कारणांचा शोध घेण्याची प्रेरणा त्याला वडिलांच्या विचारातून मिळते; परंतु नक्षलवादाशी संबंधित ठरवून आणि खोटी 'एन्कौंटर' दाखवून पोलीस त्याच्या वडिलांचा खून करतात. या घटनेने विज्जू पूर्णपणे हादरून जातो. या दमनकारी, शोषणव्यवस्थेच्या अस्सल वास्तवाचा त्याला शोध लागतो. भोवतालच्या राजकीय, आर्थिक परिस्थितीतून मार्ग काढित तो नक्षलवादी विचारसरणीशी जवळीक साधतो. 'नक्षलवादी' विचारातून त्याला 'स्वातंत्र्य' ही किती मौलिक गोष्ट आहे ही बाब समजते आणि येथूनच तो कृतिशील बनतो. त्यासाठी मुक्तीलढ्यांचा मार्ग तो अवलंबतो. इथल्या राजकीय

व्यवस्थेची, लोकशाहीची त्याला प्रचंड घृणा वाटते. तो म्हणतो,

“आम्ही कोण? मतदार!

निवडणूक आली, येतात पुढारी झाडून!

आदिवासी कल्याणाचे बिलोरी आरसे घेऊन!

गड्डा मताचे मानकरी!

आम्ही चुनावतंत्राचे ब्रह्मभोळे वारकरी!

उघडे धडंग, अंगावर लंगोटी, डोक्याला फाटकी चिंधी!

अशा नगण्य माणसांची मरणगाथा कोण कशाला लिहणार?”^{१५}

आदिवासींचे प्रश्न, समस्या अभिव्यक्त करण्याच्या भूमिकेतून ‘एन्कौंटर’ ची निर्मिती झाली आणि नायकाच्या स्वगतातून आदिवासींच्या दारुण वास्तवाचे चित्रणच लेखक करतो. या राजकीय, सामाजिक वास्तवातच आदिवासींच्या समस्यांची पाळेमुळे दडलेली आहेत. ह्यातच नक्षलवादी कृतीचे मूळ आहे. समाजाकडून, राजसंस्थेकडून, व्यापाऱ्यांकडून होणाऱ्या दमनशाहीचा आदिवासी शिकार आहे. यातून त्याला मुक्ती हवी आहे. म्हणून तो ‘उलगुलान’चा मार्ग जवळ करतो.

बोथट झालेल्या परिवर्तनवादी चळवळीही आदिवासींसाठी काही करू शकत नाही. याची त्याला खंत आहे. या समस्येतून स्वतःला मार्ग शोधावा लागणार आहे; कारण आदिवासींची आजची स्थिती प्रचंड भीषण आहे. कादंबरीत येणारे हे वर्णन पाहा - “गावोगावीचे किरोडीमल साध्या भोळ्या माडिया आदिवासींचे मिनी जनावरे हडपत होते. वनातून अवैध वाहतूक होत होती. शेती विकास नाही, गावात पाणी नाही, आश्रमशाळांचे कोंडवाडे ओस पडले, २० वर्षांपूर्वी बसविलेल्या बोअरवेल्स पंप बंद, दोन वेळेची चूल पेटावी म्हणून सर्वार्थाने हतबल झालेले आदिवासी दिशाहीन भटकंती करीत, रात्री पोटात भूक ठेवून आणि अंधार ओढून झोपत. रोजगार हमीची कामेही बंद. त्यामुळे सारा आदिवासी समाज असंतोषाने धुमसत होता.”^{१६}

एकूणच, अन्न-पाणी-निवारा, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य या प्राथमिक गरजांचीच पूर्तता आदिवासी समाजाची झाली नाही. त्यातून सरकारी यंत्रणेची उदासीनता, व्यापारी

दलालांकडून लुबाडणूक आणि पोलिसांकडून, वन अधिकाऱ्यांकडून होणारा छळ, या आदिवासी समाजाच्या समस्या कादंबरीतून ठळकपणे प्रकट होतात. आदिवासी समाजात निर्माण झालेल्या असंतोषातूनच 'नक्षलवादाचा' उगम झाल्याचेही कादंबरी सूचित करते. नक्षलवादाच्या मुळाशी असणाऱ्या वास्तवाला उलगडण्याचा प्रयत्न आणि आदिवासी समूहाचे दडपलेपण, त्यांचे शोषण, शोषणाचे विविधांगी दर्शन कादंबरी प्रकट करत जाते. वरवर पाहता ही साहित्यकृती 'विज्जू'ची कुटुंबकथा वाटत असली तरी एकलव्य आणि बिरसा मुंडा हे ज्या मनोवृत्तीच्या व्यवस्थेचे बळी ठरतात, त्याच लोकशाहीचा बुरखा पांघरलेल्या भांडवलशाही राज्यव्यवस्थेकडून नक्षलवादाच्या नावाखाली आदिवासींची कशी हत्या केली जाते, या सर्व बाबींचे संदर्भ घेऊन 'एन्कौंटर' आकारास येते. आदिवासींच्या समस्या प्रकटीकरण करणारीच नाही, तर नक्षलवादाच्या तळाशी असणारे वास्तव साकार करणारी कलाकृती म्हणून 'एन्कौंटर' कादंबरी लक्षणीय ठरते.

३.५ अलक्षित, अस्पर्शित समाजाच्या समस्या :

१९८० नंतरची मराठी कादंबरी आशयाच्या अंगाने मोठ्या प्रमाणात विकसित झाल्याचे दिसते. त्याचप्रमाणे सामाजिक वास्तवाच्या अंतःस्तरात प्रवेश करून मानवी जीवनाचे विविध आयाम तिने व्यक्त केले आहेत. 'मध्यमवर्गीय समाज चित्रणाच्या' कक्षेतून बाहेर पडून अलक्षित, अस्पर्शित समाज घटकांना कादंबरी अभिव्यक्त करू लागली. यात बाबा भांड 'दशक्रिया', मधु मंगेश कर्णिक 'भाकरी आणि फूल', नामदेव कांबळे 'राघववेळ', नामदेव ढसाळ 'हाडकी हाडवळा', अशोक व्हटकर 'मेलेलं पाणी', '७२ मैल' इत्यादी काही कादंबऱ्या या दृष्टीने लक्षणीय ठरतात.

३.५.१ 'दशक्रिया' - बाबा भांड

१९९५ साली प्रसिद्ध झालेल्या बाबा भांड यांच्या 'दशक्रिया' कादंबरीतून माणसांच्या अंत्यविधीवर जगणाऱ्या माणसांचा अस्पर्शी विषय पहिल्यांदा मराठी कादंबरीतून साकार झाला. माणसांच्या मृत्यूवर अवलंबून असणाऱ्या माणसांचे किडलेले जग, त्यांचे व्यवहार पाहून मानवी समाजाच्या विकृत अंगाची ओळख पटते आणि समाजाचेच हे

एक अंग पाहून कादंबरी वाचताना वाचक अस्वस्थ व अंतर्मुख झाल्याशिवाय राहत नाही.

माणसांच्या मृत्यूचाही धंदा करणाऱ्या लोकांचे जीवन, त्यांच्यातील स्पर्धा, स्वार्थ आणि शूद्रपणाबरोबरच धर्म आणि विधी संस्काराचे वर्तमान वास्तव कादंबरीतून टोकदारपणे व्यक्त झाले आहे.

‘दशक्रिया’ कादंबरीचा नायक ‘भानुदास’ नावाचा एक शाळकरी मुलगा आहे. मातंग समाजातील अपंग बाप विठ्ठल आणि सफाई कामगार म्हणून काम करणारी ‘शांता’ त्याचे आई-वडील आहेत. विठ्ठलचा कंपनीत अपघात झाल्यामुळे त्याचे पाय निकामी झाले आहेत. अगोदर त्याला अनेक व्यसनांसह वेश्यांच्या असणाऱ्या नादापायी तो कुटुंबाला आधार देऊ शकत नव्हता. तेव्हापासूनच घराची सर्व जबाबदारी शांतावर आहे. घराची दारिद्र्याची परिस्थिती असूनही ती आपल्या मुलाला शिकवू पाहते; पण भानुदासचे मन शाळेत रमत नाही. तो नाथ घाटावर सावकारांकडून भाड्याने चाळणी घेऊन गंगेत ‘राख’ चाळण्याचे काम करू लागतो. प्रेताच्या राखेतून मिळणाऱ्या पैशातून तो आपल्या स्वतःचे मनोरे बांधू लागतो. पर्यायाने शांता आणि भानुदास यांना कठोर परिश्रम करतच जगावे लागते.

भानुदास नाथ घाटावर जेव्हा इतर मुलांसोबत राखेतून पैसे शोधण्यासाठी धडपड करतो, तेव्हा त्याच्या आजूबाजूचे वास्तव कादंबरीकार सूक्ष्म पातळीवर रेखाटतात. ‘दशक्रिया’ विधीवर अवलंबून असणारे विविध माणसे आपल्या वृत्ती-प्रवृत्तींसह चित्रमय शैलीत उभी राहतात. लोकांच्या मृत्यूवर जगणारी ही माणसे तशी समाजव्यवहारात दुर्लक्षितच असतात. म्हणून ‘दशक्रिया’ची कथा विस्तारत जाताना ती फक्त भानुदासचे जगणे अभिव्यक्त करत नाही, तर त्याचबरोबर नारायण न्हावी, पत्रे सावकार, विठ्ठल पिराजी, नाम्या, शहाजी, शेवंता या सगळ्यांच्या जीवनवास्तवासह आकार घेते. या कादंबरीचे एकूणच मर्म सांगणारा चंद्रकांत पाटलांचा अभिप्राय येथे महत्त्वाचा वाटतो. ते म्हणतात, “दशक्रिया ही भानुदास नावाच्या एका शाळकरी मुलाच्या आयुष्याची कहाणी आहे. बुद्धी, चातुर्य व साहस पणाला लावून पोटाची खळगी भरू पाहणाऱ्या

भानुदासची ही कहाणी हळूहळू विस्तारत जाते आणि रोगट रूढीमुळे धर्माला आलेली अवकळा, विदारक जातिव्यवस्था, अर्थार्जनाचे एकाच वेळी संतोषजनक व करुणाजनक वाटणारे पर्याय, पार कोलमडलेली कुटुंबव्यवस्था, उच्च-नीच अशा अनेक वर्गांना व वर्गांना पोटासाठी एकाच पातळीवर आणणारी विचित्र समाजस्थिती, आधुनिकीकरणाकडे पाठ फिरविणारे समूह, मानवी नात्यांचे पैशामुळे पटापट बदलत जाणारे रंग, मृत्यू आणि धर्माबाबतचे चिंतन, सोनेरी इतिहासाचे सडलेले कातडे अंगावर ओढून सुस्त पडलेली नगरी इत्यादी असंख्य गोष्टींना कवेत घेऊन सद्यस्थितीचा क्लेशदायक दस्तऐवज बनते.”^{१७} उपरोक्त मतावरून व कादंबरीतून येणाऱ्या सर्व मानवी समूहांच्या पोटाचा प्रश्न ज्वलंत आहे. त्याचबरोबर धर्मश्रद्धेतून निर्माण झालेल्या समस्या आहेत, मानवी नात्यापेक्षाही ‘अर्थकारण’ हेच महत्त्वाचे ठरते आहे. आणि सोनेरी इतिहासाची पाने निर्माण केलेल्या तीर्थक्षेत्रांचे ओंगाळवाणे, किळसवाणे वास्तव रूप हीसुद्धा भीषण समस्याच आहे आणि याच समस्यांच्या परिघातून ‘दशक्रिया’ आकारास येताना दिसते.

समाजाच्या मुळाशी असणाऱ्या अर्थकारणाचा संबंध हा व्यापक आहे. जात, वर्ण, वर्ग या सर्व बाबींना एकाच पातळीवर आणणारा घटक पैसा आणि भूक आहे. ‘पैसा’ हेच बदलत्या काळात भूक शमविण्याचे साधन झाले. म्हणून इतरांच्या मरणाची वाट पाहणारी माणसे येथे भेटतात. दशक्रिया विधीचे सामान विकणाऱ्या सदाशिवसंबंधी येणारे निवेदन या संदर्भात लक्षणीय ठरते. “गावात एकही माणूस मेलेलं नव्हतं. माणूस मेलं नाही तर आपलं कसं व्हायचं? त्यामुळ घरात कोणी बिमार असलं, की सदाशिव शेजाऱ्याकडून त्याच्या तब्येतीची चौकशी करायचा. तब्येत बिघडली, हे ऐकलं की सदाशिवची कळी खुलायची. अंथरुणावर महिना-दोन महिने खिळलेली व्यक्ती खडखडीत बरी होऊन चालू-फिरू लागली की सदाशिवचा आतल्या आत कोंडमारा व्हायचा.”^{१८}

माणसांच्या मृत्यूची वाट पाहणारी ही माणसे पोटासाठी हतबल आहेत. ‘दशक्रिया’ घाटावर आढळणारी सगळीच माणसे पोटासाठी धडपड करताना दिसतात. गलिच्छ, ओंगाळवाण्या वातावरणात जगून पोट भरतात. उच्च मानल्या जाणाऱ्या ब्राह्मण जातीत असणारी विषमता येथे अस्वस्थ करणारी आहे. दारिद्र्याने पिचलेले ब्राह्मण ‘दशक्रिया’

विधी करतात. त्यांना इतर लग्न, मौज वगैरे विधी करण्याचा अधिकार राहत नाही, त्यांना कमी लेखले जाते. हे जातिव्यवस्थेचे विषमताधिष्ठित रूप हृदयद्रावक आहे. लहुजीनगर, आंबेडकरनगरात वास्तव्य करणारी माणसे आणखीच वाईट जीवन जगताना भेटतात. त्यांच्यातील ताणतणाव, विविध समस्या, घाटावर हलक्या प्रतीची कामे करून उदरनिर्वाह चालविणारी ही माणसे आपल्या किडलेल्या जीवनवास्तवासह कादंबरीतून आकार घेतात. धर्माधिष्ठित जातिव्यवस्था ही इथली कठोर वस्तुस्थिती आहे आणि त्याहूनही कठोर असणारी 'पोटव्यवस्था' माणसाला पशुतूल्य पातळीवर कशाप्रकारे जगायला भाग पाडते याचे समूहदर्शनच कादंबरीत घडते.

गोदामाईच्या घाटावर भट्ट, ब्राह्मण, न्हावी, आचारी, दुकानवाले, वखारवाले, कपडे, काथ्या, सुतळी विकणारे, खोदकाम करणारे, मयताच्या नावे बाजार मांडतात. त्यांच्यातही अतोनात स्पर्धा आहे. धर्म, व्रतवैकल्ये, श्रद्धा, विधी, जुनाट परंपरा बाद होत चालल्याने किरवंत ब्राह्मणांना दुःख होते. इतर ब्राह्मणांकडून मिळणारी हिणकस वागणूक ही सल किरवंताच्या मनात कायम आहे. ब्राह्मण काय आणि दलित काय, यांची पोटासाठी चाललेली अधःपतित धडपड पाहिली की जातीविचार किती फोल आहे हे पटते. भानुदासपासून ते केशव भटजीपर्यंत सगळ्यांच्याच समोर पोटाचा प्रश्न उग्र रूप धारण करून उभा आहे. त्यांच्या वाट्याला आलेले दुःख जातिधिष्ठित, धर्माधिष्ठित समाजरचनेतून आले असले तरी त्याला पोटाच्या भुकेचा व्यापक संदर्भ आहे; कारण भानुदासच्याच कुटुंबातील निवृत्ती शिलाई मशीनचा प्रतिष्ठा असणारा व्यवसाय करू शकतो. शिक्षणातून, नोकरीतून जीवनात बदल घडेल याची अपेक्षा येथे फोल ठरलेली आहे आणि म्हणूनच लेखक भानुदासला जाणीवपूर्वक 'दशक्रिया' घाटावर घेऊन जातो. त्याच्या नायकत्वाच्या आडून तिथे असणाऱ्या मानवी समूहाचे दररोजच्या जगण्यासाठी चालणारे भीषण महानाट्य कलात्मकरीत्या अभिव्यक्त करतो.

भिन्न भिन्न सामाजिक स्तरातून आलेली माणसे येथे जरी असली तरी 'पोटाचा प्रश्न' कादंबरीत सगळ्यांच्या ठिकाणी महत्त्वाचा आहे. धर्म, कर्मकांड, मृत्यू यावर अवलंबून असणाऱ्या अलक्षित मानवी समूहांचे पोटासाठी पशुतूल्य पातळीवरचे व्यवहार

आणि प्राचीन, प्रतिष्ठित सुवर्णकाळ अनुभवलेल्या नगरीचे सडलेले, किडलेले बाह्यांग रूप कलात्मक पातळीवरून साकार होणे हा अनुभव मराठी कादंबरीसाठी आशयात्मक नवता प्रदान करणारा ठरला. तिच्या वेगळेपणाविषयी तानाजी पाटील म्हणतात, “दशक्रिया ही कादंबरी आपले स्वतःचे वेगळे अनुभवविश्व साकार करते, तसाच हा अनुभव गोचर स्वरूपात व्यक्त होतो. समकालीन कादंबरी अनेक लेबले लावून पुढे येत आहे, तशा प्रकारचे कोणत्याही प्रवाहाचे विशेषण लावून ही कादंबरी वादाच्या भोवऱ्यात अडकवत नाही. प्रांजळपणे अनुभवांचे दर्शन घडवते. साहित्यातील सर्व प्रवाहांचे संमीलनच या कादंबरीत घडते.”^{१९}

एकूणच मानवी जीवनातील अलक्षित समूहाला त्याच्या दुःखांसह, समस्यांसह, कलात्मक पातळीवर अभिव्यक्त करून त्यासंबंधी अनेक मूलभूत प्रश्न उपस्थित करणारी कादंबरी म्हणून ‘दशक्रिया’ या कालखंडात लक्षणीय ठरते.

३.५.२ ‘राघववेळ’ - नामदेव कांबळे :

विभावरी शिरूरकरांच्या १९५० साली प्रसिद्ध झालेल्या ‘बळी’ कादंबरीपासून दलित जीवनातील ‘समस्याप्रधान’ कादंबरीची सुरुवात झाली असे म्हणता येते. पुढे साठोत्तरी कालखंडात बाबुराव बागुलांच्या ‘सूड’ कादंबरीनंतर मात्र सशक्त दलित कादंबरी दिसत नव्हती. ही उणीव नामदेव कांबळे यांच्या ‘राघववेळ’ कादंबरीने निश्चित दूर केली असे म्हणता येते. समाजजीवनातील अलक्षित असणाऱ्या मातंग जमातीचे नगण्य स्थान, त्यांच्या समस्यांसह एक कुटुंबाची भावपूर्ण कथा ‘राघववेळ’ मधून वास्तवरीत्या साकार होते. ‘उनसावली’ व ‘सांजरंग’ या पुढील दोन कादंबऱ्या लिहून कादंबरीकाराने त्रिखंडात्मक कादंबरी लेखनाच्या प्रयोगासह ‘रघू’ या नायकाच्या जीवनचरित्रासह मातंग जातीचा गावगाड्यातील इतिहासच शब्दांकित केला आहे. या कादंबऱ्यांच्या केंद्रस्थानी ‘भूक’ हीच आहे आणि ती अनेक पातळ्यांवरिल आहे. या संदर्भात भालचंद्र फडके म्हणतात, “मराठी साहित्यात अभावग्रस्त समाजाच्या वेदनांना प्रथम आकार येत होता. त्यातील पोटाच्या भुकेने तडफडणाऱ्या कुटुंबांचे दुःख बोलके होत होते. मराठी कथा-कादंबऱ्यात कामक्षुधेचे चित्रण अनेक पातळ्यांवर आलेले आहे; पण कुटुंबाला

जाळून टाकणारी भूक हा परंपरागत जाणिवेचा विषयच नव्हता. 'राघववेळ' या कादंबरीचा आरंभच भुकेच्या ऋचेने झालेला आहे.'''^{२०}

उपरोक्त मताच्या आधारे कादंबरीतून व्यक्त झालेल्या भुकेला अनेक पातळ्या असल्या तरी 'पोटाची भूक' नव्या जाणिवेसह अभिव्यक्त होणे ही बाब महत्त्वाची ठरते. नव्या जाणिवेचे संदर्भ हे विषमताधिष्ठित जातिव्यवस्थेत आहेत, या विषमतेतून वाट्याला आलेले शोषण हे अनेकपदरी आहे आणि याचाच उलगडा 'राघववेळ' कादंबरी सशक्तपणे करते.

'राघववेळ' कादंबरीचा विचार करता कादंबरीचा नायक 'रघू' वाटत असला तरी अभावग्रस्त जीवन वाट्याला आलेली आणि रघूच्या शिक्षणासाठी विषमताधिष्ठित समाजव्यवस्थेत धडपडणारी दलित समाजातील एक प्रातिनिधिक स्त्री म्हणून 'वालंबी' महत्त्वपूर्ण ठरते. वालंबी एक निष्पाप आणि समंजस अशी स्त्री आहे. तिचा नवरा कळणू जाधव संसार अर्ध्यावर सोडून मृत्यूच्या दाढेत जातो. तेव्हा तिच्या वाट्याला प्रचंड दुःख येते. येणाऱ्या दुःखाला पचवून आपली दोन मुले रघू आणि सीताराम आणि मुलगी कौशी यांच्यासह संसाराचा गाडा ती ओढीत असते. लहान दीर पायरू आणि त्याची पत्नी हरणी यांचा तिला गावात राहण्यासाठी आधार वाटतो.

कारण मुलं सोडली तर दिराशिवाय जवळचे कोणी गणगोत तिला नाही आणि म्हणून गावगाड्यात 'मातंग' म्हणून वाट्याला येणारी कामे ती मुकाटपणे करत राहते. यातच गावातील जमीनदारांकडून होणारे शोषण तिला परिचित झाले आहे. या व्यवस्थेत अन्याय सहन करत जगण्याशिवाय पर्याय नाही हे सत्य तिला चांगलेच उमगले आहे. कादंबरीतून मातंग समाजाचे वास्तव्य असणाऱ्या मोडक्यातोडक्या झोपड्या, भाकरीसाठी आक्रोश करणारी शेंबडी पोरे, त्यांच्या पोटाला दोन घास मिळविण्यासाठी बायाबापड्यांची चालणारी धडपड अतिशय चित्रमय शैलीत व्यक्त होते. याच भग्न अवस्थेतून 'वालंबी' आपल्या रघूच्या शिक्षणासाठी धडपड करते. रघू हुशार आहे, शिकला तर नाव काढील याची तिला कल्पना आहे. रघूचा दहावी पास होण्यापर्यंतचा प्रवास या कादंबरीत येतो. रघूच्या शिक्षणासाठी 'वालंबी'ची होणारी ससेहोलपट आणि 'रघू' शिक्षण घेत असताना

काही घटना-प्रसंगातून विषमताधिष्ठित जातिव्यवस्थेचे त्याला बसणारे चटके हा भाग या कादंबरीचा उल्लेखनीय ठरतो.

‘राघववेळ’ कादंबरीतून प्रकटणारी मुख्य समस्या आहे ती विषमताधिष्ठित समाजरचनेतून वाट्याला आलेली आर्थिक, सामाजिक विषमता होय. आणि याच विषमतेतून चहुबाजूंनी होणारी नाकेबंदी व त्यातून निर्माण होणारा पोटाचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. पोटाची खळगी भरण्यासाठी सर्वच मांगवाड्यातील माणसांची, स्त्रियांची धडपड ही अस्वस्थ करणारी आहे. पोटाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी लाचार, व्यवस्थाशरण आलेली ही माणसे वाटेल त्या मार्गाने ‘भूक’ भागविण्याचा प्रयत्न करतात. इथल्या स्त्रिया शारीरिक शोषणाच्या बळी ठरतात. कादंबरीतून येणारी हरणी ज्वारीसाठी आपले शरीर परपुरुषाच्या हवाली करते. गजरी घोटभर चहा पोटाला मिळावा म्हणून हॉटेलमालकाशी संभोगाला तयार होते. कौशीच्या हाताला काम मिळावे म्हणून ती शरीराचा वापर करते. गावात रात्रीचं मागणं मागायला गेल्यानंतर ‘रघू’समवेत असताना झिंगराजी धनगराचा पोर तिच्या स्तनांशी चाळा करतो. तिला त्याचेही काही सुख-दुःख वाटत नाही. एकूणच या परिस्थितीच्या रेट्यातून सावरण्यासाठी या गोष्टी करणे त्यांच्यासाठी अपरिहार्यच होऊन जाते; पण अशा दमनकारी व्यवस्थेची ‘रघू’ला चीड येते. आपल्या जातीचे भीक मागायचे दिवस कधी संपतील, असे त्याला वाटत राहते.

तो भीक मागायला जात नाही. गावाच्या पंक्तीत जेवायला जात नाही. त्याला मांगाने गिऱ्हाण मागणे चांगले वाटत नाही. तो म्हणतो, “गिऱ्हाण मागणं चांगलं नाही. काहीबाही देतात लोक गिऱ्हाणात, कसंबी धरतात बाईला, गिऱ्याण नाही मागलं तर कशाला व्हील तसं? आपण मोठेपणी नाही मागणार. नाहीच मागणार.”^{२९} जातिप्रथेतून, परंपरेतून विषमता वाट्याला येते म्हणून या गोष्टींना तो नाकारतो. स्नान वाजविणे, भीक मागणे, जेवायला जाणे, लाकडे फोडणे, मोळी विकणे या बाबी त्याला खटकतात. गावगाड्यातील या वाट्याला आलेल्या हीन वागणुकीविषयी तो असंतोष प्रकट करू लागतो.

एकीकडे रघूचा या व्यवस्थेच्या विरोधात प्रवास सुरू होतो, तर दुसरीकडे मांगवाड्यातील माणसं, स्त्रिया गावगाड्याच्या चक्रातून वाट्याला आलेल्या शोषणाच्या शृंखलात अडकलेली भेटतात. भुकेसाठी शरीराचा व्यभिचार, विक्रय येथे नित्याचाच झाला आहे. गजरी, हरणी यांसारख्या स्त्रिया शरीर देऊनच कुटुंब चालवतात. या सगळ्या बाबतीत 'वालंबी' मात्र निश्चितच वेगळी ठरते. मातृत्वाला नवे आयाम देणारे स्त्रीरूपच कादंबरीकार येथे साकार करतो. पोटाची खळगी भुकेप्रमाणे तिलाही शरीराची भूक अस्वस्थ करते. यादव पाटलासाठी तिचेही पाय घोटाळतात; पण त्यामागे काळजी असते ती रघूच्या परीक्षा फीस भरण्याच्या पैशाची. क्षणात तिला वाटते, मनाची तयारी केली तर पैसे लगेच मिळतील; पण तिच्यातली जागृत नैतिकता तिला तसे करू देत नाही. "नको माय, आजोर जीव जाळला आपून, आता या जीवाले शेण खाय म्हणावं? त्या परीस तर मेल्यालं पुरलं." ^{२२} वालंबीचा पोटासाठी कुठेही तोल जात नाही. ती ताठ मानेनेच जीवनातील सर्वच प्रसंगांना सामोरी जाते. एकीकडे पोटाच्या भुकेसाठी लाचार माणसं मांगवाड्यात भेटतात. पायरूची बायको हरणी पोटासाठी देशमुखाला शरीर देते. पायरूला ठाऊक असूनही तो संताप व्यक्त करत नाही. उलट त्याला मूकपणे संमतीच देतो. "सोताची भूक इसरता आली आस्ती आपल्याले, बायकोलेबी, पण चिल्यापिल्यांची भूक नाही इसरता येत." ^{२३} भुकेचा प्रश्न तीव्र असला तरी सर्वच स्त्रिया वालंबीचा अपवाद वगळता, येथे चारित्र्याशी तडजोड करताना दिसतात. मातंग समाजातील स्त्री ही भोग्यवस्तू म्हणून आणि सर्वच उच्चवर्णीय पुरुष भोगलालसेच्या आहारी गेल्याचे चित्र कादंबरीत काहीसे एकांगी वाटते. स्त्रीशोषणाचे संदर्भ या व्यवस्थेत बेमालूमपणे कसे गुंफले गेले ते कादंबरीकाराला निर्देशित करायचे असले तरी स्त्रियांच्या संबंधी येणारी वर्णने बटबटीत वाटतात. यासंबंधी आक्षेप नोंदवताना डॉ. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, "मातंग स्त्रिया आणि सवर्ण पुरुषांची शरीरसंबंधाची वर्णने ह्या कादंबरीत प्रामुख्याने आली आहेत. मुळातच मातंग स्त्रीचे सवर्ण पुरुषाबरोबरचे लैंगिक संबंध वर्णन करण्यासाठीच काही प्रसंगांची निर्मिती केलेली दिसते. सवर्ण पुरुष मातंग स्त्रीकडे एक भोगवस्तू म्हणून कसा पाहतो हे व्यक्त करण्यासाठीच ही कादंबरी लिहिली असावी असे वाटल्यावाचून

राहत नाही. त्यामुळे 'राघववेळ'चं शीर्षक 'रांडववेळ' असं असतं तर बरं झालं असतं असं वाटतं''^{२४} हे भाष्य उपरोधिक असले तरी त्यातून गावगाड्यात या स्त्रियांच्या वाट्याला येणारे शोषण दुर्लक्षून चालणार नाही. अनेक पातळ्यांवर 'वालंबी' च्या वाट्याला येथे संघर्ष येतो. पोटाचा प्रश्न, नीतिमतेचा प्रश्न, चारित्र्याचा प्रश्न, पोटाखालची भूक, यांसह सामाजिक, आर्थिक विषमतेतून वाट्याला येणारे जीवघेणे दुःख कादंबरीतून संयतपणे प्रकट होते. मातंग जमात, त्यांचे अलक्षित जीवन, व्यवसाय, परंपरा, गावगाड्यातील स्थान, रीतीभाती, हलक्या प्रतीची कामे, महार-मातंग या दोन जातींतील संघर्ष या विविध संदर्भांसह समकालीन जीवनवास्तव टोकदारपणे 'राघववेळ' कादंबरी प्रकट करते.

एकंदरीत, "राघववेळ' ही वालंबी नावाच्या मांग जातीतील मातेची जीवनकथा आहे; तिची जीवनसरणी तिच्या जीवनातील व्यथांचा अविभाज्य भाग आहे. म्हणून ती मांग जीवनरहाटीची चित्रकथा आहे. ही मांग जात गावगाड्याचा एक भाग असते. म्हणून ती मांगाच्या जातीबरोबरच गावगाड्याचीही स्थितीगती सांगते. हा गावगाडा एकूण भारतीय समाजव्यवस्थेचा भाग असतो. म्हणून त्यातील जातींचे कटू वास्तव श्रमजीवींच्या शोषणाची कटू कहाणीही सांगतो." ^{२५} त्यामुळे अस्पर्शित अलक्षित मातंग समाजाच्या दुःखाची कहाणी म्हणून 'राघववेळ' या कालखंडात निश्चित लक्षणीय ठरते.

३.५.३ 'हाडकी हाडवळा' - नामदेव ढसाळ

मराठी दलित कवितेतील एक अग्रगण्य नाव असलेल्या नामदेव ढसाळ यांनी सामाजिक बांधिलकीच्या भूमिकेतून कादंबरीलेखन केल्याचे आढळते. 'हाडकी हाडवळा' (१९८१), 'निगेटिव्ह स्पेस' (१९८७) या त्यांच्या महत्त्वाच्या दोन कादंबऱ्या होत. ढसाळांच्या कवितेइतकी चर्चा त्यांच्या कादंबरीलेखनाची झाली नसली तरी 'महार समाजातील एका स्त्रीचा जीवनस्पर्शी प्रवास त्यांनी 'हाडकी हाडवळा' कादंबरीतून रेखाटला आहे. तो दुर्लक्षून चालणार नाही.

'हाडकी हाडवळा' कादंबरीचे लेखन एका महार कुटुंबाला केंद्रस्थानी कल्पून म्हणजेच आत्मपर झालेले असले, तरी या विषमताधिष्ठित व्यवस्थेत दलितांचे होणारे

शोषण, छळ, पिळवणूक दलित-सवर्णातील संघर्ष, ताणतणाव यांसह गावगाड्यात असणाऱ्या रूढी, परंपरा, सण, उत्सवाच्या तपशीलातून समग्र गावगाडाच त्यांनी या कादंबरीतून साकारला आहे. लहान वयात खेड्यात राहून घेतलेल्या अनुभवांचेच हे कलात्मकरूप त्यांनी रेखाटले आहे. गावगाड्यात असणारे 'महार' जातीचे स्थान, उच्चवर्णीयांकडून त्यांचे होणारे शोषण, महारांच्या स्त्रियांना मिळणारी वाईट वागणूक, भूक शमविण्यासाठी या समाजाची चालणारी धडपड, त्यातून वाट्याला येणारे शोषण अशा विविध अंगांनी कादंबरी अभिव्यक्त होते.

नामदेव ढसाळांच्या कवितेतून आक्रमकपणे अवतरलेला आक्रोश, वेदना, विद्रोह त्यांच्या कादंबरीतून तेवढ्या ताकदीने आढळत नसला तरी जातीय, धार्मिक, आर्थिक शोषणाचे एक समान आशयसूत्र मात्र त्यांच्या कादंबरीतून आढळते. एकूणच ग्रामीण समाजाची पोटासाठीची वाताहत त्यांना अस्वस्थ करते. त्यात खालच्या जातीचे दुःख आणखीच आले आहे. ते म्हणतात, "हातावर ज्यांची रोटी, त्यांची अवस्था तर विचारायलाच नको, ती बिचारी ठार उपाशी निजत होती. उठत होती. त्यांच्या घरातील गाडगीमडकी उघडी पडली होती. मग महारा-मांगांची काय कथा." ^{२६} उपरोक्त पार्श्वभूमीवर महार कुटुंबातील एका 'बायजा' नामक स्त्रीच्या जीवनसंघर्षाची व्यथा 'हाडकी हाडवळा'तून साकार होते.

'हाडकी हाडवळा' कादंबरीचा कालावकाश एक वर्षाचा आहे. कारण गावगाड्यात गावकीची कामे एका महार कुटुंबाला एक वर्षासाठी करावी लागत असत. या एक वर्षात वाटेल ती कामे महाराकडून करवून घेतल्या जात. त्याला 'येसकरी' म्हणत. बायजाचा नवरा नोकरीनिमित्त मुंबईला आहे. म्हणून येसकरकी तिला स्वतः करावी लागते. येसकरकीची कामे केली तरच कुटुंबाचा गाडा चालणार आहे. या दरम्यान तिच्या वाट्याला येणारा संघर्ष-शोषण विविध घटना प्रसंगांतून कादंबरीतून व्यक्त होते.

'हाडकी हाडवळा' कादंबरी तशी स्त्रीसमस्याप्रधान आहे. पण त्यास जातीय शोषणाचे संदर्भ प्राप्त झाल्याकारणाने कादंबरीस अनेकार्थता प्राप्त होते. 'बायजा' कादंबरीची नायिका आहे. नवरा मुंबईला नोकरी करत असला तरी तुटपुंज्या पगारात

दोघांचे भागत नसल्याकारणाने तो तिला गावाकडे ठेवणेच पसंत करतो. ती आपल्या छोट्या मुलासह (सावळ्या) धाकट्या दिरासोबत गावात महारवाड्यात राहते. या महारवाड्यात राहून गावकीची कामे करून आपल्या मुलाच्या शिक्षणासाठी तिची धडपड सुरू असते. एक स्त्री असूनही पुरुषाप्रमाणे ती कामे करते. एक महाराची स्त्री म्हणून तिच्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन वासनाधिष्ठित असतो. त्यात तिला निसर्गाकडून प्राप्त झालेले सौंदर्य हेसुद्धा तिच्या शोषणाचे एक कारण बनते. लोकांच्या वासनासक्त नजरांना ती कंटाळते. वालाच्या चार शेंगा तोडल्या म्हणून विष्णुपंताचा गडी तिच्या शरीराशी लगट करतो. तिला मुरगाळतो. बाहेरच्या पुरुषांकडून होणारा त्रास ती मूकपणे सहन करत राहते; कारण त्यापाठीमागे 'पोट' असते. पण जेव्हा घरातीलच दीर झोपेत बायजाच्या शरीराशी चाळा करतो, ज्याला मुलासारखे सांभाळले त्याचे हे विकृत वर्तन पाहून, तिच्या चारित्र्याचा अवमान पाहून ती मग पेटून उठते. वासनांध पुरुषीवृत्तीचा तिटकारा येऊन ती म्हणते, "जिथं दिसलं, तिथं मनबाला घसा घसा तोडायला पाहिजे, इळ्या कोयत्यानं, कुऱ्हाडीनं त्याच्या खांडुळ्या करून कुऱ्याला, मांजराला खाऊ घालाव्यात. जागसूद असू, न्हाई त झोपल्याला. जिथं गवसंल तिथं त्याच्या मस्तकात दगड धोंडा टाकून त्याला जागच्या जागी ठार करावं." ^{२७} ती सूडाने पेटलेली असली तरी असंख्य स्त्रिया मूकपणे या शारीरिक शोषणाच्या बळी ठरतात. 'स्त्रीपणाचे' दुःख हे त्यांच्यासाठी अत्यंत वाईट ठरते. बायजा परिस्थितीच्या कचाट्यात सापडली असली तरी चारित्र्याला जपणारी आहे. ती सोशिक आहे. या विषमताधिष्ठित समाजरचनेत 'महार' म्हणून मिळणारी वागणूक, करावी लागणारी हलकी कामे तिला अस्वस्थ करतात. पोटासाठी दुसरा पर्याय तिच्यासमोर नसल्यामुळे तिला नको ती कामे करावी लागतात. वेळप्रसंगी उच्चवर्णीयांच्या विरोधात विद्रोही सूर ती प्रकट करते. रक्तपिती भरलेल्या सखाबाबाचे प्रेत उचलण्याची वेळ तिच्यावर येते तेव्हा तिला किळस येते; पण काम करावेच लागणार म्हणून संतापते व म्हणते, "यापुढं कुणीबी मरो... तुमचे आई-बाप, भाऊ बायका, बहिण मुलं; पर मीच बहादरीन त्यांची करमक्रिया करीन असं तुमी समद्यांनी मला लिहून द्या. हाय का मंजूर तुम्हाला तोडगा." ^{२८} या व्यवस्थेत 'जोहार' घालण्यापलीकडे

महारांना उच्चवर्णीय माणसांसमोर बोलण्याची हिंमत नसते. तेव्हा बायजा हिंमत दाखवते. या अन्याय अत्याचाराला कंटाळून तिला नवऱ्याकडे जावेसे वाटते; परंतु तिची इच्छा पूर्ण होत नाही. दलित समाजातील स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या दुःखाचे दर्शन येथे प्रातिनिधिक स्वरूपात 'बायजा'च्या माध्यमातून घडते.

'सावळा' हा तिचा मुलगा दलित समाजातील मुलांचे प्रतिनिधित्व करित असला तरी त्याचे व्यक्तीचित्रण येथे ठळकपणे येत नाही. त्यामुळे 'बायजा'ची व्यक्तिरेखा वजा केली तर कादंबरीच विस्कळीत होऊन जाते. त्यामुळेच ही कादंबरी नायिकाप्रधान ठरते.

एकंदरीत या कादंबरीतून दलितांच्या आर्थिक शोषणाबरोबरच जातीय शोषणाचे रूपही साकार होते. दलित समाजाला त्यातही दलित समाजातील स्त्रीला समाजाकडून वाट्याला येणारी वागणूक घृणास्पद आहे. गावगाड्यात दलितांचे स्थान, त्यांना मिळणारी वागणूक, त्यांच्या शोषणाचे विविध पदर, धर्म, जात, अर्थ इत्यादी बाबीतून प्रकर्षाने प्रकट होतात. म्हणून अलक्षित महार समाजाचे दुःख व्यक्त करणारी कादंबरी म्हणून या कालखंडात 'हाडकी हाडवळा' महत्त्वाची ठरते.

३.५.४. 'मेलेलं पाणी', '७२ मैल' - अशोक व्हटकर

१९८० नंतरच्या दशकातील दलित कादंबरीच्या क्षेत्रात महत्त्वाचे योगदान अशोक व्हटकर यांचे ठरते. दलित समाजात येणाऱ्या विविध जातीत 'ढोर' ही एक अलक्षित जात. या ढोर जातीचे जीवनवास्तव घेऊन व्हटकरांनी 'मेलेलं पाणी', 'बगाड', '७२ मैल' यांसारख्या महत्त्वपूर्ण कादंबऱ्या लिहिल्या.

'मेलेलं पाणी' ही १९८२ साली प्रसिद्ध झालेली अशोक व्हटकरांची कादंबरी 'ढोर' जातीचे जीवनवास्तव वस्तुदर्शी शैलीत साकारते. माणसांच्या जातीचे नाव 'ढोर' आहे हेच या समाजव्यवस्थेतील विदारक वास्तव आहे. गावगाड्यातील या जातीची कामे पाहता, महार मेलेले जनावर गावातून ओढून आणतो. त्याचे कातडे सोलतो आणि हे कातडे 'ढोराला' विकतो. ढोर समाज कातडे विकत घेऊन त्याचे केस काढतो. रंगवतो व चांभाराला विकतो व चांभार त्याच्या चपला तयार करून विकतो.

महार, ढोर आणि चांभार या तिन्ही जाती गावगाड्यात कातड्यावर जगणाऱ्या जाती आहेत. या कादंबरीत तिन्ही जातींचे वास्तव चित्रण हुबेहूब येते. 'मेलेलं पाणी' ही संपूर्ण कादंबरी ढोर जातीच्या व्यथा, वेदना आणि कष्टप्रद अशा जीवनप्रवासाला साकार करते. यल्लपा ढोराचे कुटुंब या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी असले तरी संबंध ढोर समाजाचे जीवन कादंबरीतून अभिव्यक्त होते. या जातींना गावात राहण्याचाही अधिकार नव्हता. या बाबतीत लेखक म्हणतो, "त्या गावातील ती भयंकर गलिच्छ वस्ती होती. तो ढोरवाडा होता. गावाबाहेरच्या उंचवट्यावर लाथ मारून घराबाहेर काढावे त्याप्रमाणे ढोरांची वसाहत निर्माण झाली होती. गाव वेशीच्या आत दूरवर होता."^{२९} कारण गावकरी ढोरांच्या व्यवसायाला विरोध करतात. कातडी भिजत ठेवल्याने नदीचे पाणी खराब होते. रोगराईचे कारण पुढे करून गावकरी ढोरांचा व्यवसाय बंद करू पाहतात; पण ढोरांना त्यांचा व्यवसायच बंद पडला तर जगायचे कसे? काय खायचे? हा प्रश्न आहे. म्हणून ढोरातील शिकलेला बापू उच्चवर्णीयांसोबत संघर्ष करताना आढळतो. तेव्हा गावकरी त्याला सांगतात, "तू ढोर हायीस हे धेनात राकून राहा, भंजून खा आन् नमून वाग."^{३०} कनिष्ठ जातीचे असल्यानंतर मूकपणे राहिले पाहिजे अशीच व्यवस्था आढळते. यातूनच कादंबरी अमानुष अशा जातीप्रथेविरुद्ध भूमिकेतून लिहिलेली आहे असे दिसून येते. ढोर जमातीची होणारी ससेहोलपट अस्वस्थ करणारी आहे. अत्यंत कष्टप्रद हलाखीचे जीवन वाट्याला आलेल्या आपल्या ढोर समाजाविषयी लेखकाने अतिशय प्रखरपणे लिहिले आहे.

डॉ. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, "ढोरांच्या दुःखाविषयी अतिशय दग्ध होऊन हे लेखन केले असल्याचे जाणवते. ढोरांच्या रोजी-रोटीविरुद्ध उभा असलेला गाव, गावातील निवडणुकांमध्ये निर्माण झालेली तेढ, महारा-ढोरातील जातीय तणाव, ढोर-चांभारातील उच्चनीचता, कातड्याच्या व्यवसायातील वेगवेगळे तपशील, रंजी आणि बापू ह्यांच्यामधील मर्मबंधी नातं, गावातील डबघाईला आलेलं धरण, धरणाविषयी उदासीन असलेले शासन आणि ढोरांची बाजू घेऊन लढणारा बापू अशा अनेक संदर्भामुळे 'मेलेलं पाणी' हे 'पेटलेलं पाणी' वाटू लागतं."^{३१} यावरून गावगाड्यात

उच्चवर्णीय समाजाच्या शोषणाला बळी पडलेल्या मृतवत झालेल्या प्राण्याप्रमाणे जगणाऱ्या ढोर समाजाचे चित्रण वास्तवपणे येते. त्याचप्रमाणे दलितांतर्गत असणारा संघर्ष प्रकट होतो. धरणाच्या प्रतीकात्मक रूपातून हजारो वर्ष दलितांवर होत आलेले अन्याय, अत्याचार, जुलूम-जबरदस्तीमुळे सर्वांची मने मेली आहेत; परंतु या दबलेल्या मनाचा संयम सुटला की संधी मिळताच ते दुप्पट वेगाने आणि क्रोधाने बाहेर पडते. ते समोर असणाऱ्या रूढी-परंपरा, धर्मकल्पना या सगळ्यांच्या सीमा पार करून विद्रोह केल्याशिवाय राहणार नाही. हाच प्रतीकात्मक अर्थ येथे कादंबरीकाराला सूचित करायचा आहे. म्हणून याही कादंबरीतून जातीधिष्ठित-धर्माधिष्ठित शोषण हीच 'समस्या' प्रकर्षाने प्रकट होताना दिसते.

'७२ मैल' हे अशोक व्हटकरांचे तसे 'स्वकथन' आहे. सत्य घटनेवर आधारित असणारी ही कादंबरी 'ढोर' आणि 'महार' या दोन्ही जातींचे समाजजीवनातील नगण्य स्थान अधोरेखित करणारी आहे. '७२ मैल' ही कादंबरी एका विशिष्ट कालावधीत घडलेली सत्य घटना सांगणारी आहे. सातारा ते कोल्हापूर ७२ मैलांचे अंतर आहे. यांमधील पायी प्रवास साडेतीन दिवसांचा आहे. शाळेच्या वसतीगृहातून लेखकाने काढलेला पळ आणि पैसे नसल्यामुळे केलेला पायी प्रवास व या प्रवासात भेटलेली 'राधाक्का' नावाची महार स्त्री, तिचे दुःख वर्णन करणारी कादंबरी आहे.

राधाक्का आणि अशोक अचानक प्रवासात भेटतात. राधाक्का सहा मुलांसोबत आहे. दोघांची अडचण एकच - आर्थिक परिस्थिती व कनिष्ठ जात. यामुळेच ते अगदी जवळचे सहप्रवासी होतात. या प्रवासात अनेक समस्यांना त्यांना सामोरे जावे लागते. एखाद्या गावात भीक मागून खावे लागते. राधाक्काचा मुलगा राणूला रस्त्यात नागीण डसते, त्यातच त्याचा मृत्यू होतो. असह्य अगतिक राधाक्का त्याला तिथेच टाकून पुढे निघून जाते. पुढे तीनच मुले असतात. रस्त्याने अस्पृश्य म्हणून लोक पाणी सुद्धा देत नाहीत. अनेक संकटावर संकटे झेलत त्यांचा प्रवास चालूच राहतो.

एकंदरीत लेखकाच्या अस्वस्थतेतून या प्रवासाला कादंबरीरूप प्राप्त झालेले आहे. हृदयाचा ठाव घेणाऱ्या प्रसंगातून लेखकाने स्त्रीच्या वाट्याला येणारे हे आदिम

दुःख, विशेषत्वाने दलित स्त्रीचे दुःख येथे व्यक्त केले आहे. मानवी जीवनातील माणसामध्ये असणाऱ्या हिडीस वृत्तीचे दर्शन, अवघ्या तीन दिवसाच्या प्रवासात घडविले आहे. राधाक्का वास्तववादी आहे, मुलांच्या पोटभर खाण्यासाठी ती हॉटेलवाल्याबरोबर संभोग करते. त्याच्या पाठीमागे असणारी तिची अगतिकता स्पष्टच आहे. वेळप्रसंगी अशोकलाही ती संकटातून वाचवते. वंचित समाजातील स्त्रियांच्या दुःखाचा '७२ मैल' आणखी एक वस्तुदर्शी नमुना ठरते. आर्थिक, सामाजिक शोषणाचीच समस्या कादंबरी विविध घटना प्रसंगातून चित्रित करते.

वर विचारात घेतलेल्या सर्वच वंचित महार, मातंग, डोहार इत्यादी समाजघटकांच्या समस्या व्यक्त करणाऱ्या कादंबऱ्यांच्या बाबतीत एक बाब आवर्जून नोंदवावीशी वाटते की, या सर्वहारा समाजातील स्त्रियाच मोठ्या प्रमाणावर संघर्ष करताना आढळतात. गावगाड्याच्या व्यवस्थेत त्यांच्या वाट्याला अनेक पदरी शोषण आलेले दिसते, 'वालंबी' 'बायजा' 'राधाक्का' किंवा दशक्रियेतील शांता या समस्येशी, जीवनसंघर्ष करताना दिसतात. कादंबऱ्यातून नायिका होण्याइतपत त्या प्रभावी ठरलेल्या दिसतात. त्यामानाने या समाजातील पुरुष काहीसे व्यवस्थाशरण वाटतात, गुळगुळीत वाटतात. म्हणूनच कदाचित सर्वच दलित कादंबऱ्या 'नायिकाप्रधान' ठरल्या आहेत असे म्हणता येते.

३.६ सहकारातील भ्रष्टाचार - 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' :

स्वातंत्र्यानंतर भारत देशाने मोठ्या दिमाखाने लोकशाही प्रणालीचा स्वीकार केला. लोकशाही व्यवस्थेत लोकांचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून 'सहकार'तत्त्वाचा पुरस्कार केला गेला. गरीब आणि ग्रामीण समूहाची उभारणी सहकार तत्त्वातूनच होईल असे तत्कालीन राजकीय नेते व समाजधुरीणांना वाटत होते. शेती-व्यवसायासह सर्वच उद्योगधंद्यांचा विकास घडवून आणायचा असेल तर विविध संस्थांची निर्मिती सहकार तत्त्वावर झाली पाहिजे; कारण आर्थिक सुबत्ता निर्माण करण्यासाठी सहकाराशिवाय दुसरा चांगला पर्याय नव्हता. या सहकार तत्त्वाच्या पुरस्कारामागे असणाऱ्या हेतूविषयी प्रा. राजेंद्र व्होरा म्हणतात, "सहकारातून खरा समाजवाद, विकेंद्रित समाजवाद येईल

त्यासाठी राज्यसंस्थेवर, तिच्या नोकरशाहीवर अवलंबून राहावे लागणार नाही, असे एकेकाळी म्हटले गेले होते. स्थानिक पातळीवर आर्थिक व राजकीय सत्ता नेण्याचा मार्ग म्हणून सहकारी संस्थांकडे पाहिले गेले. मध्यस्थ, व्यापारी, भांडवलदार यांना वजा करून शेतकऱ्यांना स्वतः पुढाकार घेऊन आपल्या पातळीवरील अर्थकारणावर सहकारी तत्त्वामार्गे नियंत्रण मिळवता येईल असा सिद्धांत मांडला गेला होता. ग्रामीण भागातील समस्यांवर मात करण्यासाठी एक परिणामकारक व सोपे हत्यार म्हणून सहकारी संस्थांना महत्त्व दिले गेले आणि त्यातून महाराष्ट्रात सहकारी संस्थांचे जाळे विणले गेले.”^{३२} यात सहकारी पतसंस्था, बँका, कारखाने, सूतगिरण्या, तेलगिरण्या, दूध संस्था, जलसिंचन, कुक्कुटपालन, खरेदी-विक्री संघ अशा विविध सहकारी संस्थांची निर्मिती होऊन महाराष्ट्रासह देशभरात सहकाराचा व्यापक प्रसार झाला. कालांतराने अनेक कारणांनी या संस्था डबघाईला आल्या, काही बुडीत निघाल्या, काही कर्जबाजारी झाल्या. यास प्रामुख्याने एक महत्त्वाचे कारण होते ते म्हणजे भ्रष्टाचार. त्याचबरोबर राजकीय नेत्यांकडून सहकार चळवळीचा व संस्थांचा स्वतःच्या स्वार्थासाठी वापर सुरू झाला. कर्मचारीवर्गही त्यामध्ये सहभागी होता. त्यामुळे ग्रामीण समाजाच्या विकासासाठी स्थापन केलेल्या उद्देशाला सहकारातील ‘स्वाहाकारा’मुळे खीळ बसली. या क्षेत्रात अनेक नवे प्रश्न निर्माण झाले आणि या प्रश्नांचे चित्रण मराठी कादंबरीतही बऱ्या प्रमाणात आल्याचे दिसते.

‘साखरपेरा’, ‘कुणाच्या खांद्यावर’, ‘कोयता’, ‘बस्तान’, ‘शिदोरी’ या कादंबऱ्या सहकारातील वेगवेगळे प्रश्न घेऊन निर्माण झाल्या. परंतु सहकाराचे सर्वकष वास्तव चित्रण करणारी कादंबरी ठरली ती म्हणजे वासुदेव मुलाटे यांची ‘विषवृक्षाच्या मुळ्या’ ही होय. वासुदेव मुलाटे यांना सहकारक्षेत्राचा जवळून अनुभव आहे. बँक, सहकार खात्यातील नोकरीच्या निमित्ताने त्यांनी घेतलेल्या या अनुभवांना कलात्मक पातळीवरून दिलेले हे रूप जिवंत वास्तव चित्रित करणारे ठरले. आत्मपर अनुभवलेखन या सदरात ही कादंबरी मोडत असली तरी तिला कलाकृती म्हणून मिळालेले यश हे वाखाणण्याजोगे आहे. कादंबरीच्या निर्मितीच्या मागे असणारी अस्वस्थता, प्रेरणा प्रकट करताना लेखक

म्हणतो, “सहकाराने सामान्य माणसाचा, समाजाचा, देशाचा उद्धार अपेक्षित होता. तुम्हाला, मला, जनसामान्याला, लोकप्रतिनिधींना, राज्यकर्त्यांना हा उद्धार हवा होता. झाला का? का झाला नाही? झाला तर कुणाचा? हे मला स्वतःला पडणारे प्रश्न आहेत. ‘एकमेका साहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ’ असे हातात हात मिळविणाऱ्यांचे हात कुणाचे? कोणत्या सुपंथाला येऊन पोहोचलो आहोत आपण? माझ्या मनातल्या या प्रश्नांनीच मला ‘विषवृक्षाच्या मुळ्या’ लिहायला प्रेरणा दिली. सहकाराचा वृक्ष खरा तर कल्पवृक्ष; पण तो तसा उरलाही नाही. तो विषवृक्ष झाला आहे आणि त्याच्या मुळ्या खोलवर जमिनीत पोहोचल्या आहेत.”^{३३} त्याच्याच शोधाचा प्रयत्न कादंबरीतून झाला आहे. सहकाराने निर्माण केलेल्या असंख्य प्रश्नांना कादंबरी प्रकट करते. सहकारक्षेत्राच्या अधोगतीस कारणीभूत ठरला तो भ्रष्टाचार. या भ्रष्टाचारात बेमालूमपणे ज्यांचे हात गुंतले ते याच क्षेत्रात काम करणारे अधिकारी, विविध संस्थांचे लोकप्रतिनिधी, कार्यालयात काम करणारे कारकून इत्यादींचेच दिसतात. सहकाराचा विपरीत अर्थ काढून त्याआधारे स्वतःचा स्वार्थ साधणारी ही संधीसाधू माणसं कादंबरीच्या व्यक्तिचित्रणातून ठळकपणे प्रत्ययास येतात.

सहकार ही जनसामान्यांच्या हितासाठी निर्माण झालेली बाब होय. तीच त्यांच्या शोषणाला कारणीभूत ठरली ते काही काळातच, हा विरोधाभासही कादंबरी प्रकट करते. कादंबरीचा नायक विश्वनाथ तरटे आहे. खेड्यात असणारी शिक्षकाची नोकरी सोडून तो परभणीच्या बँकेत नोकरी पत्करतो ते शहरात राहता यावे म्हणून. शहरात राहिल्यामुळे ग्रंथ वाचता येतात, व्याख्याने ऐकता येतात, असा त्याचा मानस असतो; पण सगळे उलटेच घडते. बँकेत चालणारे गैरव्यवहार पाहून तो अस्वस्थ होतो. बँक इन्स्पेक्टर, शाखा व्यवस्थापक, सहकारी पतसंस्थांचे चेअरमन, सेक्रेटरी यांचे खाजगी सावकारांशी असणारे लागेबांधे आणि त्यांच्या संगनमताने शेतकऱ्यांचे शोषण त्याला पाहवत नाही. तो संवेदनशील आहे म्हणून सगळ्या नीतिभ्रष्ट व्यवहारांपासून स्वतःला बाजूला ठेवतो. कळमनुरीची बँक शाखा, जालन्याची शाखा या सगळ्याच ठिकाणी त्याला सारखेच

अनुभव येतात. शेतकऱ्यांच्या कर्जाचे आकडे का फुगत जातात आणि शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या का खालावत जातो त्याच्या कारणांची त्याला येथेच प्रचिती येते.

गेवराईचा वसुली अधिकारी म्हणून रुजू झाल्यानंतर येथेही येणारे अनुभव दुःखदायकच आहेत. वसुली अधिकारी व्हायचे म्हणजे निवेदक म्हणतो, “थोडंसं कठोर?... अरे पट्टी बांधावी लागते डोळ्यावर, गेंड्याचं कातडं पांघरावं लागतं अंगावर, माणुसकी-बिनुसकीची वाट लावावी लागते. वय बघायला नको, परिस्थिती बघायला नको, नुसती दमदाटी आणि कायद्याचं हत्यार घेऊन घाव घालायचा. मन... हृदय नावाची गोष्ट जवळ नाहीच आपल्या...”^{३४} या सगळ्या गोष्टी कराव्या लागतात; परंतु नायक संवेदनशील आहे. त्याला हे सर्व जमत नाही. दादाराव चिरमुलेसारख्या शेतकऱ्याकडे वसुलीसाठी, जप्तीसाठी तो जेव्हा जातो तेव्हा अस्वस्थ होतो. कर्जापायी चिरमुलेने केलेली आत्महत्या त्याला अस्वस्थ करित राहते. आपल्यासोबत असलेले देशपांडे, लिंगप्पा ही माणसं दीनदुबळ्या शेतकऱ्यांचे शोषण करतात, तेव्हा त्याला चीड येते. म्हणूनच वसुलीसाठी गेल्यावर लिंगप्पा आणि विश्वनाथ यांच्यातच बाचाबाची होते. बँकेचे नवे-जुने करण्याच्या प्रक्रियेतून अनेक दलाल कसे पोसले जातात व शेतकरी यातून शोषणाच्या चक्रात कसा अडकला जातो हे वास्तवही कादंबरी प्रकर्षाने प्रकट करते.

विश्वनाथ पुढे बीडच्या सहकार खात्यात नोकरीला लागतो. त्या ठिकाणी असणारे वास्तवही भंपक आहे. भ्रष्टाचाराची लागण झालेल्या या खात्यात त्याला नोकरी करणे अस्वस्थ वाटू लागते. तो म्हणतो, “आपल्याला इथं चालता येणं अवघडच. कोण कुठवर सावरणार या वाटेनं आपल्याला? हे क्षेत्र आपले नाही, हा परिसर, ही वाट आपली नाही. आपण वाट चुकून भलतीकडंच चाललो आहोत. राजपत्रित अधिकारी होऊन तरी आपली आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याव्यतिरिक्त काय करू शकू? शासनकर्त्या राजकीय पक्षांची मंडळी त्यांच्या हितासाठी वरच्या अधिकाऱ्यांना काय कमी राबवतात? खुर्ची, गाडी, पैसा सगळं काही मिळंल; पण सगळं डागाळलेलं, काळं, बरबटलेलं. आज लहान-सहान गुन्हे करावे लागतात, तर अधिकारी होऊन आणखीन मोठे गुन्हे करायचे एवढंच.”^{३५} नायकाच्या या चिंतनातून सहकाराचे हिडीस, भ्रष्ट रूप प्रकट होते.

सरकारी यंत्रणेचा लोकप्रतिनिधी सर्सास वापर करताना दिसतात. ‘विना सहकार नाही उद्धार’ असे ब्रीद असणाऱ्या सहकार खात्यातील अधिकाऱ्यांच्या हृदयापर्यंत “नगा नगा साहेब हात जोडतो, गरिबाच्या घरावर नगा असा नांगर घालू. म्या यंदा एक पैसा ठेवीत न्हाई सोसायटीचा.”^{३६} अशी विनंती केलेली आर्त साद पोहोचत नाही. यातून सहकाराची भूमिकाच कशी फोल ठरते याचेच प्रत्यंतर कादंबरीतून येते. अधिकाऱ्यांची मनमानी, त्यातून होणारे सामान्यांचे शोषण प्रामुख्याने येथे प्रकट झाले आहे. वसुलीच्या निमित्ताने गटसचिवाच्या बायकोशी अतिप्रसंग करणारे बोर्डेसारखे भ्रष्ट अधिकारी, कर्जवसुलीसाठी थकलेल्या पिराजीबाबाच्या घरावरील पत्रे काढून त्याच्या संसारात माती कालवणारे अधिकारी, सरकारी योजनांचा आपल्याच फायद्यासाठी वापर करणारे लोकप्रतिनिधी, लोखंडे, धामणे, अंबेकर, चौधरी, जोगळेकर, देशपांडे, लिंगप्पा यांसारखी माणसे व्यक्तिचित्रणातून जिवंत वाटतात. त्यांच्या विविध वृत्ती-प्रवृत्तींसह कादंबरीतून प्रकट होतात. त्यामुळे कादंबरीतून सहकारक्षेत्राचे भक्कम वास्तव येथे व्यक्त होते. विविध प्रकारचा संघर्ष प्रकट होतो. त्याचे स्वरूप पाहता “विकार आणि वासना, श्रीमंत आणि गरीब, पोटासाठी असह्य झालेले ऊसतोड कामगार आणि त्याहीपेक्षा त्यांच्या संसाराला हात घालणारे मस्तवाल पुढारी यांच्या विश्लेषणातून हे विष कशा पद्धतीने ‘माणूस’ संपवीत चालले आहे, हे लक्षात येते. धुराडीतून बाहेर पडलेल्या काजळीतून स्वप्न बघणाऱ्या माणसांच्या जीवनाची ससेहोलपट जेव्हा असह्य होते तेव्हा ती दाबूनच ठेवावी लागते; कारण कंपू आणि गट या दोन्हींचाही फायदा वस्तुस्थिती दाबण्यातच असतो. जी माणसे अन्यायाविरुद्ध चळवळी निर्माण करतात त्यांना एक तर प्रलोभन दाखवून खिशात टाकता येते किंवा दहशतवादाने त्यांची राखरांगोळी करण्यासही सहकारक्षेत्र मागेपुढे बघत नाही.”^{३७} या विदारक वस्तुस्थितीचा कादंबरी प्रत्यय देते.

सहकारातील भ्रष्टाचाराचे रौद्र भीषण रूप; शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घेऊन त्यांची केली जाणारी फसवणूक; कापसाची प्रत बदलणे, खोटे वजन दाखवणे, जळीत प्रकरण घडवून आणणे; लोकप्रतिनिधींकडूनच होणारा अपहार; सहकारी संस्थांचा राजकीय स्वार्थासाठी केला जाणारा वापर; गावातील भ्रष्ट पुढाऱ्यांच्या, अधिकाऱ्यांच्या

व्यसनांचा, बेजबाबदार वागण्याचा व चलाख सावकारशाही आणि व्यापारी नीती या सगळ्यांनी सहकाराच्या नावाखाली सामान्य माणसाला गुलामीत घेऊन जाणाऱ्या या शोषक व्यवस्थेचे विविधांगी दर्शन 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' कादंबरीतून प्रभावीपणे घडते. म्हणूनच सहकार क्षेत्रातील प्रवृत्ती-अप्रवृत्ती, भ्रष्टाचार, संस्थात्मक राजकारण, शेतकऱ्यांचे विविधांगी शोषण वास्तवरीत्या प्रकट करणारी ही कादंबरी महत्त्वाचा सामाजिक दस्तऐवज ठरते.

३.७ धरणाग्रस्तांची समस्या : 'झाडाझडती' (१९९१)

स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजाच्या विकासासाठी, हितासाठी शासन स्तरावरून विविध प्रकारच्या महत्त्वाकांक्षी योजना राबविण्यात आल्या. त्यात कृषिक्षेत्रासाठी, उद्योगधंद्यासाठी आणि पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था व्हावी या मूळ हेतूतून अनेक सिंचन प्रकल्पांची निर्मिती महाराष्ट्रासह देशातही करण्यात आली. पाणीप्रश्न हा मूलभूत प्रश्न आहे. तो अशा धरणांच्या निर्मितीतून मार्गी लागून समाजाचा सर्वांगीण विकास घडेल असाच मूलतः धोरण ठरविणाऱ्या नेत्यांचा मानस होता; परंतु भ्रष्ट शासनयंत्रणा आणि अंमलबजावणीतील उदासीनता यासह शासनस्तरावरील अनेक दोषांमुळे विस्थापित होणाऱ्या मानवी समूहांवर त्याचा प्रतिकूल परिणाम घडून आला. अनेकांच्या भूमीवर प्रकल्प उभे झाले, त्यातून बहुतांश मानवी समूहाचे जीवनमान उंचावले; मात्र ज्यांच्या त्यागातून हे सर्व शक्य झाले तोच समूह या विकासाच्या प्रक्रियेतून बाद झाला. त्यांच्या जीवनाची वाताहत झाली. त्याचे संसार देशोधडीला लागले, विविध प्रकारच्या नव्या समस्यांचा गुंता त्यांच्याभोवती आकाराला आला. मुख्य मानवी समूहातून हा समाज उपेक्षित झाला. अशा या वंचित घटकांच्या विविध समस्यांची मांडणी करणारी साहित्यकृती म्हणून विश्वास पाटलांची 'झाडाझडती' समकालीन कालखंडात लक्षणीय कादंबरी ठरते.

या विस्थापित समूहाचे असणारे दुःख ते असे, "तुमच्या बागा फुलाव्यात, ऊसमळे झुलावेत साखर कारखाने निघावेत, यंत्रे चालावीत, तुमच्या घराघरात वीज

खेळावी, म्हणून आम्ही आमची गावं आणि आमचं भवितव्य धरणांच्या घशात कोंबलं. विकासाचा नारळ फोडण्यासाठी दगड म्हणून आमची डोकी वापरलीत. खोबरं तुम्हाला मिळालं आणि आम्ही पाण्यासाठी, साध्या स्मशानासाठी भिका मागायच्या, जिवंतपणी आणि मेल्यावरही झडती चालूच.”^{३८} विकासाचे नारळ फोडण्यासाठी दगड म्हणून डोकं वापरलेली ही माणसे आपल्या संसारासह उद्ध्वस्त झाली. मांडलेल्या संसाराला स्वतःच्या नजरेने मोडताना पाहण्याचे दुर्भाग्य त्यांच्या वाट्याला आले. ‘धरणग्रस्त’ म्हणून त्यांची शासनदरबारी नोंद झाली; परंतु फलस्वरूप त्यांच्या झोळीत उपेक्षाच आली. इतरांचे भले व्हावे म्हणून स्वतःच्या संसाराला मूठमाती देणारी ही हजारो कुटुंबे पोटासाठी, हक्कांसाठी, न्यायासाठी संघर्ष करू लागली. या संघर्षाची विविध रूपे ‘झाडाझडती’ कादंबरी मानवी समूहाच्या विराट दर्शनातून साकार करते. ‘झाडाझडती’तून आविष्कृत होणारी समस्या मुख्यतः धरणांमुळे विस्थापित झालेल्या लोकांच्या पुनर्वसनाची आहे. प्रातिनिधिक स्वरूपात ‘जांभळी’ आणि ‘झांझडवाडी’ यांसारखी गावे येथे केंद्रस्थानी येतात. दोन्ही गावांच्या दैनंदिन जीवनाचे तपशील अतिशय बारकाव्याने मांडल्यामुळे कादंबरीचा आकार वाढला आहे. धरण झाल्यामुळे ‘जांभळी’सह इतर सात-आठ गावांतील लोक बेघर होतात. सरकार त्यांच्या जमिनी संपादित करते. त्यातून त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन हिरावले जाते व पर्यायाने मिळणारा मोबदला अत्यल्प असतो. त्यात त्यांनी घेतलेले कर्ज, अल्पबचत कापून घेतली जाते. पुनर्वसित गावात मिळणाऱ्या जमिनी निकृष्ट दर्जाच्या आणि पडीक असतात. ज्यांच्या या जमिनी असतात ते मूळ मालक यांना सुखाने जगू देत नाहीत. त्यांच्या पिकाला आलेल्या जमिनी खोटीनाटी कामे करून बळकावतात. धरणग्रस्तांना दुसऱ्या गावात राहायला मिळणाऱ्या जागेबाबतही त्यांच्यावर अन्याय होतो. सरकारी भ्रष्ट अधिकारी पुढाऱ्यांच्या संगनमताने खोटीनाटी कामे करतात. जमिनी हडपतात. धरणग्रस्तांवर अन्याय करत राहतात. या भागातले पुढारी, त्यांची मुले सरकारी जमिनी, साखर कारखाने दुग्ध प्रकल्पासाठी लाटतात. खैरमोडे गुरुजींसारख्या धरणग्रस्तांच्या हक्कासाठी लढणाऱ्या माणसांवर हल्ले करतात. त्यांच्या मुलीची अब्रू लुटण्याचा प्रयत्न करतात. जे नेते अगोदर धरणग्रस्तांच्या जमिनी संपादित करण्यासाठी

भूलथापा मारायचे : “शांत व्हा, देवांनो, शांत व्हा, धरणग्रस्त म्हणजे धरतीची लेकरं. आम्ही तुम्हाला पोटाशी बांधू, उघड्यावर पडू देणार नाही. तुमचा त्याग आम्ही विसरणार नाही. जेवढी तुमची जमीन जाईल, तेवढी जमीन देऊ. घराच्या बदली घर देऊ. फणाला फण आणि खणाला खण देऊ.”^{३९} हेच नेते पुढे शोषणाचे सूत्रधार बनतात. धरणग्रस्तांच्या नोकऱ्या लुबाडणे, दाखवेगिरी म्हणून धरणग्रस्तांना रोजंदारीची कामे देणे, खोटेनाटे बोलून गरीब जनतेचे शोषण भांडवलदार, पुढारी, गुंड अशी सगळीच मंडळी करीत असतात.

जांभळी गावातील धरणग्रस्तांना स्मशानभूमीसुद्धा मिळत नाही. शाळा, समाजमंदिर अशा सरकारी कामात बांधकाम ठेकेदार आणि अधिकारी भ्रष्टाचार करतात. जीवनाच्या सर्व पातळ्यांवर धरणग्रस्तांचे शोषण सुरू होते. ज्यांच्या भरवशावर, जमिनीवर, घरादारावर धरणाचे पाणी खेळते, ज्या पाण्याच्या भरवशावर सभोवताली हरितक्रांतीचे जग उभे राहते त्याच धरणग्रस्तांना जमीन, पाणी या सर्व सोयी-सुविधांपासून वंचित राहावे लागते. यांसारखी या मानवी समूहाची दुसरी शोकांतिका नाही.

“बुडला दरबार, बुडलं घरदार ।

पांगला रानवाराऽ तुझ्या दारीचा स्वार ॥”^{४०}

हीच अवस्था धरणग्रस्तांच्या वाट्याला आली. अधिकाऱ्याकडून हा वर्ग नागवलाच गेला. अनिल देशमुख आणि पवार यासारखे काही अधिकारी धरणग्रस्तांच्या दुःखास जाणणारे भेटतात. मात्र त्यांनाही त्या ठिकाणी फार काळ न ठेवता त्यांची दुसरीकडे बदली केली जाते. अशा या दहशतीच्या वातावरणात वसंत खैरमोडे मास्तरांसारखी माणसे या धरणग्रस्तांचे नेतृत्व करतात. स्वतःच्या कुटुंबाचा विचार न करता धरणग्रस्त कृती समितीची स्थापना करून धरणग्रस्तांसाठी रात्रंदिवस झगडतात. चहुबाजूंनी होणारी दडपशाही, खुनी हल्ला, मुलीची विटंबना अशा घटना घडूनही खैरमोडे मास्तर आंदोलनापासून परावृत्त होत नाहीत. मास्तरांची पत्नी हीरा, मुलगी शेवंता, भाऊ दादू येसकर, गोम्या कोळी, बंडू न्हावी, पांडू, आवडाई, हैबती यांसारखी इतर पात्रे नजरेत भरतात. तरी या कथेला मुख्य असा नायक कोणी नाही. खैरमोडे मास्तरांइतकीच प्रभावी

हैबतीची आई आवडाबाई आहे. समूह हा या कादंबरीचा नायक ठरतो. चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, “ ‘झाडाझडती’च्या विनाशकथेचा मुख्य भागीदार आहे धरणामुळे विस्थापित झालेला वर्ग. आपला लहानसा जमिनीचा तुकडा, लहानशी झोपडी किंवा त्याच्या आवाक्यातील लहान-सहान गोष्टी किंवा लहान लहान अपेक्षा व सुखाच्या कल्पनांसाठी जीव तोडून संघर्ष तो करतोय, घाम घाळतोय. यात गरिबांच्या बाजूनं सह्याद्रीच्या ताठ कड्यासारखा उभा आहे वसंत खैरमोडे मास्तर. तो प्राथमिक शाळेतील शिक्षक आहे. आपला प्रामाणिकपणा, उदार वृत्ती, लढाऊ बाणा, दृढता, इमानदारी, तसंच दरिद्री व गरिबांसाठी त्याच्या हृदयात वाहणारा सहानुभूतीचा झरा, या गुणांमुळे तो धरणग्रस्तांचा देव होतो.”^{४१} खैरमोडे मास्तरांच्या या पुनर्वसनाच्या लढाईत सर्व गाव सहभागी होतो. धरणाच्या उद्घाटनाला मंत्र्याचे ताट पायाने भिरकावण्याची हिंमत आवडासारखी स्त्री दाखवते. धरणग्रस्त हैबतीला लग्नासाठी मामा मुलगी देत नाही, म्हणून तो एका धरणग्रस्ताच्याच मुलीशी लग्न करतो. सरकारी अधिकाऱ्यांना आणि गावच्या पुढाऱ्यांना तो जुमानत नाही. धरणावर रोजंदारी करतो, शेवटपर्यंत नोकरीत कायम होत नाही. त्याचाही खून राजकीय दबावातूनच सहकारी करतात. पुनर्वसनाच्या लढाईत हैबतीचा ‘बळी’ एक महत्त्वाची घटना ठरते; परंतु धरणग्रस्तांच्या परिस्थितीत कोणताच बदल घडून येत नाही. याउलट नवीनच वास्तव आता या परिसरात आकारास येताना दिसते. जांभळी धरणाच्या बाजूला मंत्री पर्यटन केंद्र करून आसपासची जमीन पडल्या भावात खरेदी करून हॉटेल्स बांधतात, गरिबांच्या जीवाचा खेळ करतात. शेवटी पुढारी आणि भांडवलदार आणि अधिकारी दलाल यांच्या सोयीसाठी आसपासच्या कार्यकर्त्यांचे, नातेवाइकांचे पोट भरण्यासाठी विकास कामे राबविली जातात. महत्त्वाच्या जागांवरून गरिबांना हुसकावून लावले जाते. धरणाच्या कामात विरोध करणाऱ्यांना विकास कामात अडथळा म्हणून त्यांचा बंदोबस्त केला जातो. एकूणच धरण झाल्यानंतरही गरिबांना आजूबाजूला सुखाने राहू देत नाही. म्हणून या संपूर्ण कादंबरीत जो संघर्ष आहे, तो शोषक व शोषित या दोघांतील आहे. आपली जमीन, घर, समाज, नातीगोती, वातावरण, यातून मुळापासून उखडला गेलेला धरणग्रस्तांचा एक समूह आहे, जो

कष्टाने मिळालेल्या भाकरतुकड्यावर समाधानाने, मानाने जगू इच्छितो; परंतु तेवढीही त्याला मिळत नाही म्हणूनच लेखक म्हणतो, “विकासाला दात असतात, नखं असतात, माज असतो, पण भावना नसतात, मन नसतं.”^{४२} खैरमोडे असू देत, त्यांची मुलगी शेवंता असू देत किंवा हैबती, सर्व याच नखांचे, दातांचे अन् माजाचे शिकार आहेत. या शोषक न्यायव्यवस्थेचे बळी आहेत. म्हणूनच ‘झाडाझडती’ कादंबरीतून येणारी समस्याही धरणामुळे मनुष्य जीवनाच्या वाताहतीची आहे. अगतिक अशा सामान्य माणसांची, शोषितांची, त्यांना गिळू पाहणाऱ्या मस्तवाल पुढारी, अधिकारी यांच्याशी असणाऱ्या संघर्षाची आहे. अर्थसत्ता, राजसत्ता आणि अधिकारांच्या गैरवापरातून सामान्य माणसांच्या शोषणाची आहे. हे शोषण विनाशकारी आहे. या विनाशाचे सूत्रधारही इथलीच माणसे आहेत. वंशपरंपरेने सत्तेचे केंद्र घरात यावे म्हणून तडफडणारे सर्जेराव, सरपंच दत्तू, लाला जाधव यांच्यासारखे सत्तापिपासू आणि कमी कष्टात जास्त कमाई घशात घालण्याचे तंत्र कोळून प्यालेले रघू भिवा, तात्या कांबळे यांच्यासारखे दलाल या एका शोषक व्यवस्थेचेच प्रतिनिधित्व करणाऱ्यांचे चित्रण लेखक करतो. एकूणच ‘झाडाझडती’ कादंबरी जीवनाच्या विविध पातळ्यांवर भेटणारी, भेडसावणारी सामाजिक, राजकीय, भीषणता आणि मानुषतेची उपासना करणाऱ्यांच्या पदरी येणारी अवहेलना प्रकर्षाने व्यक्त करते. माणसांनी माणसांचे भक्ष्य करून संकुचित स्वार्थापोटी जोपासलेली सत्तापिपासू वृत्ती आणि त्यातून धनदांडग्याच्या संपत्तीची होणारी भयंकर वाढ, त्यातून उपजणारी विकृती आणि प्रेम, सहकार, सदाचार यांना मिळणारी मूठमाती या समग्र बाबींसह समाजव्यवस्थेचीच येथे लेखकाकडून ‘झाडाझडती’ घेतली जाते. म्हणून ही कादंबरी एक अस्सल सामाजिक दस्तऐवज ठरते.

३.८ दलित-सवर्ण संघर्षाची समस्या - ‘तणकट’ (१९९८)

ग्रामीण, दलित कादंबरीचा आतापर्यंत विचार करताना ग्रामीण कादंबरीने शेतीशी निगडित नैसर्गिक व मानवनिर्मित समस्या, शहरीकरण, यांत्रिकीकरण, पारंपरिक व्यवसायाचा लोप इत्यादी प्रश्नांना केंद्रवर्ती स्थान दिलेले आढळते, तर दलित कादंबरीने

स्पृश्यास्पृश्यता, शोषण व्यवस्थेला नकार, विद्रोह त्याचबरोबर दलित चळवळीतून निर्माण झालेले नवे प्रश्न, चळवळीचे परीक्षण इत्यादी बाबींना अभिव्यक्त केल्याचे ठळकपणे दिसते; परंतु समकालीन ग्रामीण भागातील दलित-सवर्णांच्या जीवनवास्तवाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न अभावानेच झालेला दिसतो. या पार्श्वभूमीवर राजन गवस यांची 'तणकट' कादंबरी लक्षणीय ठरते.

'तणकट' कादंबरी गावगाड्यात दलित-सवर्ण संघर्ष अभिव्यक्त करून थांबत नाही, तर दलित व ग्रामीण जीवनातील समस्यांचा आलेख प्रकर्षाने मांडते. दररोजच्या जीवनात संघर्ष, मारहाण, पाणवठा, आंबेडकर जयंती हे मुख्य प्रसंग येथे केंद्रस्थानी नाहीत, तर रोजचे जीवन जगताना भाकरीचा, ती स्वाभिमानाने कष्ट करून मिळविण्याचा प्रश्न येथे महत्त्वाचा आहे, हे भान कादंबरी उजागर करते. भाकरी मिळविण्याचा मुख्य प्रश्न या मानवी समूहासमोर असला तरी जातिधिष्ठित समाजव्यवस्थेत जातीच्या अस्मितेचे राजकारण होत असल्यामुळे जाती-जातीत उफाळून येणारा संघर्ष, जातीअंतर्गत होणारा संघर्ष आणि व्यक्तीमनातील संघर्ष अशी संघर्षाची विविध रूपे 'तणकट' कादंबरी सकसपणे साकार करते.

“ 'तणकट' म्हणजे 'पिकातील तण'. ते जर काढून टाकले नाही तर पिकाचा नाश करते. तशी समाजातील ही तणकट वृत्ती, विध्वंसक वृत्ती समाजाच्या स्वास्थ्याचा, विकासाचा नाश करते.”^{४३} हीच वृत्ती स्वार्थाधिष्ठित, जातिधिष्ठित मानसिकतेतून समाजात पोसली जाते. तेच समाजाचे नेतृत्व करतात, दलितांच्या भरवशावर राजकारण करतात, दलितांना लुबाडतात, दलित समाजातीलच अर्धवट शिकलेल्या आणि अडाणी असलेल्या दादू म्हार, दादू हेडी, मिचका भिम्या, लंगडा हाच्या, गीता, गोपाळा अशा लोकांची. शिवाय शहरातीलही दलित नेतृत्व अलताप कांबळे, आनंदा कांबळे, जालिंदर बनसोडे, यांसारखे नेते दलितांचा धंदा करणारेच असतात. समाजात सातत्याने काही तरी संघर्ष घडावा यासाठी ते वातावरण गरम करण्याचा प्रयत्न करतच असतात. हे असे का घडते? दलितांचे खरे प्रश्न कोणते आहेत? बाबासाहेबांचा संदेश खरा कोणता? ही माणसं अशी का वागतात? या प्रश्नांचा तटस्थपणे वेध घेण्याचा प्रयत्न कादंबरीचा नायक कबीर कांबळे चिंतनशीलपणे करतो.

महार समाजात जन्मलेला कबीर हा संवेदनशील आणि भावनांची कदर करणारा, सामाजिक समतेवर श्रद्धा असणारा नायक आहे. दलित समाजाच्या चळवळीपासून तो स्वतःला अलिप्त ठेवतो. कारण या चळवळी दिशाहीन झाल्याचे त्याच्या लक्षात येते, बाबासाहेबांच्या विचारांपासून हा समाज व चळवळ दूर गेल्याचे त्याला प्रकर्षाने जाणवते. त्याचा मित्र मोहन बल्लाळ म्हणतो, “बाबासाहेबांनी बुद्धांची दुःख ही कल्पना शोषण म्हणून स्वीकारली होती. त्यांनी दुःख म्हणजे शोषण हा विचार स्वीकारला म्हणूनच ते जीवनाच्या पलीकडे बघू शकले; पण त्यांना समजून घेणे पुढे नाही घडू शकले.”^{४४} हे विचार त्याला पटतात. बाबासाहेबांनी दलितांच्या मनात स्वाभिमान जागवला, जगण्याचे नवे भान दिले. सामाजिक समतेची शिकवण दिली. ‘शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा’ हा सल्ला दिला; परंतु उगीचच गावातल्या लोकांच्या कुरापती काढून त्यांना जेरीस आणून, खोट्या केसेस करून कायदा आणि सरकार आपल्या बाजूने आहे म्हणून गावातील लोकांना वेठीस धरायचे, गावाचे वातावरण दूषित करायचे, या बाबी त्याला खटकतात. यातून तो अस्वस्थ होतो आणि सगळ्याच घटनांपासून तटस्थ राहतो.

कादंबरीतील दलित-सवर्ण संघर्षाची बीजे पाहता स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्रात सहकार चळवळ रुजली. विकासाचा मार्ग म्हणून पाहिलेल्या सहकारी संस्थांचे शोषणाच्या सूत्रधार बनल्या. यातून बाळासाहेब शेळवाडे व दादू महार यांसारखे पुढारी दूध संस्थेत भ्रष्टाचार करतात; पण हे प्रकरण दूध डेअरीचा चेअरमन बंडू आणि सेक्रेटरी मिसाळ यांच्या अंगावर येते. आणि येथूनच कादंबरीत संघर्षाची सुरुवात होते. शेळवाडेचा राग काढायचा म्हणून बंडू त्याला मारहाण करतो. त्याचा डाव साधून शेळवाडे सगळा महारवाडा आपल्यामागे उभा करतो आणि दलित-सवर्ण कृत्रिम संघर्ष उभा राहतो. गौतमसारखी अनेक लाचार मुले महारवाड्यातून त्याच्या पाठीमागे उभे राहतात. कायद्याचा आधार घेऊन तो सवर्णांना वेठीस धरतो. महारवाडा सुधारण्याच्या नावाखाली विविध उपक्रम राबवितो, त्यातून महाराचे शोषण करतो तरी महारांना तो आपला उद्धारकर्ता वाटतो. त्याच्या विचारातून महारवाड्यातील अर्धवट शिकलेली मुले गावाला त्रास देऊ लागतात. कायद्याचा आधार घेतात. यामुळे गाव त्रस्त होते. दूध डेअरीच्या जागेवर

बांधण्यात येणाऱ्या जयभीम तरुण मंडळाच्या इमारतीवर गाव दगडाचा वर्षाव करते, आणि याच घटनेला शेळवाडे जातीय रंग देतो. 'दलितांवर सामूहिक हल्ला' अशा खोट्या बातम्या छापून आणतो. जिल्ह्यातील दलितांचे पुढारी आणून महारवाड्याचे मन सैरभैर करतो. महारवाडा पेटतो. गावकीच्या कामावर बहिष्कार टाकतो. गावही मातंगांना जवळ करतो व महारांची कोंडी करतो. यातून सामान्यांचे हाल सुरू होतात. पोटाचा प्रश्न निर्माण होतो. एकूणच सगळे चित्र भयानक दिसू लागते. "दोन महिन्यांत म्हारोड्याची रया पार बदलून गेली. एक नवं बकालपण सगळ्यांच्या तोंडावर वस्तीला आलं, बाया-बापड्यांना येणारा दिवस रेटायचा म्हणजे कठीण होऊन गेलं होतं. पुरुष माणसांच्या डोक्यात राख पडली होती. पांड्या, तात्या, बबन्यासारखी पोरं हॉटेल पालथी घालून कामाच्या शोधात होती. प्लेगात सापडलेल्या वस्तीसारखा महारवाडा भयभीत झाला होता." ४५

गावपातळीवरील संघर्षातून महारवाड्याचे हे रूप होण्यास काही अंशी इथे राहणारी माणसे जबाबदार असतात. तर सवर्ण समाजाची जातिधिष्ठित मानसिकताही तितकीच कारणीभूत असते. शिक्षित म्हणून गणल्या जाणाऱ्या समाजात, तालुक्याच्या राजकारणात आणि महाविद्यालयातही याच प्रकारचे वातावरण आहे. इथल्या विषमताधिष्ठित, जातिधिष्ठित शिक्षणाचा, सुधारणेचा पाईक म्हणवून घेणाऱ्या वर्गाच्या मानसिकतेचा आणखी एक पदर या कथेतून प्रभावीपणे व्यक्त होतो. कॉलेजचे प्राचार्य, भालेराव, बनसोड, फणींद्र कांबळे, शेडवाळे, दीक्षित गुरुजी, गौत्या, पांड्या ही सगळी पात्रे या प्रवृत्तीचा निर्देश करतात.

कबीर, मोहन बल्लाळ, काशीनाथ, आक्काबा, राणे यांसारखी पात्रे या व्यवस्थेला टिकवू पाहतात. दोन्ही समाजातील संघर्ष मिटवू पाहतात. या व्यवस्थेत एकामेकांच्या विरोधात उभे टाकून प्रश्न सुटणार नाहीत तर समाजातील विकृत प्रवृत्तींना मूठमाती दिली पाहिजे व समाजाच्या विकासासाठी व सुधारणेसाठी या व्यवस्थेत राहूनच प्रयत्न केले पाहिजेत, त्यांच्या विरोधात जाऊन नाही, असे यांना वाटते. कबीर म्हणतो, "सवर्णांचा मला राग येत नाही असं नाही; पण रोज उठून त्यांच्याच बांधाला जावं

लागतं, तिथं तुमी म्हणता तसा संघर्ष उपयोगी नाही. इथे नोकरी मिळण्याइतका कोणी शिकलेला नाही, गावातल्या पोराना कामाची लाज वाटते. आई-बाप राबून त्यांना खाऊ घालतात. तिथं गावाशी मिळतं-जुळतं घेऊनच आपला समाज बाहेर काढला पाहिजे आणि हे शहरासारखं झटपट होणार नाही''^{४६} कृषिप्रधान जीवनव्यवस्थेत सवर्ण व दलित समाज परस्परांवर अवलंबून आहेत. त्यामुळे दोन्ही समाजात परस्पर सामंजस्य असणे नितांत गरजेचे आहे. याचे भान गावातील व गावकुसाबाहेरील समाजानेही राखले पाहिजे, असेच त्याला वाटते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असणारी समानता परस्पर सामंजस्यातूनच आकाराला येईल व त्यातूनच सवर्ण समाजाची जातिधिष्ठित मानसिकताही बदलेल असा आशावादही त्याच्या ठिकाणी आहे. हा आशावाद सार्थ ठरवायचा असेल तर समाजातील 'तणकट' प्रवृत्ती प्रयत्नपूर्वक काढून टाकायला हवी व दलित-सवर्णातील संघर्षाची समस्या संपवायला हवी अशीच भूमिका ही कादंबरी व्यक्त करते. समकालीन ग्रामीण जीवनावरील विधायक व मार्मिक भाष्य करणारी व एकूणच स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक सांस्कृतिक विघटनाचा आणि मूल्यन्हासाचा विस्तारपूर्वक आलेख मांडणारी कादंबरी म्हणून 'तणकट' उल्लेखनीय ठरते.

३.९ राजकीय व सामाजिक मूल्यन्हासाची समस्या :

३.९.१ 'मेड इन इंडिया' - पुरुषोत्तम बोरकर :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात विकासाच्या प्रक्रियेने जोर धरला. औद्योगिकीकरण, शहरीकरणाला गती आली. त्यातून नवी संमिश्र संस्कृती उदयाला आली. देशाच्या विकासाचे जे स्वप्न गांधीजींनी बघितले होते, त्या स्वप्नांचा देशाच्या राजकारणात चुराडा झाला. लोकसभेपासून ते ग्रामपंचायतपर्यंत राजकीय प्रक्रिया भ्रष्ट बनली. देशाचे सांस्कृतिक धोरण लवचिक बनले. त्यामुळे अनेक संस्कृतीची सरमिसळ असणारी नवी आक्रमक पाश्चात्य संस्कृती भारतात आकाराला येऊ लागली. आधुनिकतेच्या नावाखाली तिचे स्वागतच झाले व त्यातून साचलेपणा दूर झाला असला; तरी काही नवे प्रश्न या नव्या सांस्कृतिक वातावरणाने समाजात निर्माण केले. याचे लोण ग्रामीण समाजापर्यंत

पोहोचले आणि खेडी बदलायला लागली. नीतिभ्रष्ट राजकारण आणि पैसा हेच जगण्यासाठी महत्वाचे साधन मानले गेल्यामुळे समाजात नैतिक मूल्यांची घसरण मोठ्या प्रमाणावर झाली. समाजव्यवस्था आरोग्य संपन्न ठेवायची असेल तर नीतिमूल्ये महत्वाची ठरतात. पण अलीकडच्या काळात हा मूल्यांचा न्हास मोठ्या प्रमाणावर घडून येऊ लागला आहे. समकालीन समाजजीवनातील एक महत्वाची समस्या ठरण्याइतपत मूल्यन्हासाचा प्रश्न महत्त्वपूर्ण बनला आहे. या मूल्यांचे ग्रामीण समाजात असणारे महत्त्व आणि त्यांचा झालेला न्हास 'मेड इन इंडिया' कादंबरीतून पुरुषोत्तम बोरकरांनी अतिशय प्रभावीपणे प्रयोगशील शैलीतून साकार केला आहे.

'मेड इन इंडिया' या कादंबरीचा नायक पंजाबराव पाटील हा गरसोळी खुर्द या गावाचा सरपंच आहे. बी.ए., एम.ए. पार्ट-वन(मराठी) शिक्षण झालेला हा नायक उपरोक्त खेड्याचे जिवंत चित्र आपल्या उपरोधिक शैलीतून साकारतो. भोवतालच्या वास्तवाशी एकरूप होऊन सर्वसाधारण गावातील भावजीवनापासून ते यूनोपर्यंतच्या वैश्विक भावजीवनाचा आवाका त्याच्या चिंतनाचा विषय आहे. आणि त्याच्या याच चिंतनातून जे कलात्मक रसायन बाहेर पडले त्यातून खेड्यातील प्रतिष्ठेचे मानदंड, तेथील समाजजीवनाला आलेले बकालपण, विकासाची झालेली वाताहत, शहरातील परकेपणा, वेगवेगळ्या संस्कृतींना राष्ट्रीयस्तरावर मानवता टिकविण्यात आलेले अपयश यांचा लेखाजोखा तो कादंबरीतून मांडतो.

या बदललेल्या व्यवस्थेत माणसाचे महत्त्व कमी झाले. 'माणूसपण' संपत चालले. ग्रामसंस्कृती मोडीत निघाली आणि पाश्चात्य जीवनशैली खेड्यापाड्यापर्यंत रुजायला लागली. त्यामुळे 'माणूस' हद्दपार झाल्याची जाणीव प्रकर्षाने नायकाला होते. "इंडियात मले फक्त एकच गोष्ट भयानक खतरनाक वाटते, अशी काणी भाऊ याच्याबद्दल त्याले अन् त्याच्या बदल याले प्रेमच वाटत नाही. जिव्हाळा, आत्मीयता वाटत नाही. सायबाले वाटतच नाही. आपण लोण देल्लं तो आपला लहान भाऊ फक्त सोताचंच डेरगं म्हणजे सारसर्वस्व अशी व्याख्याच इंडियातल्या नागरिकत्वाची होवेल नाही ना?"^{४७}

स्वातंत्र्योत्तर काळात उदयास आलेल्या नवशिक्षितांच्या पिढीने उपस्थित केलेला हा मूलभूत प्रश्न आहे. मानवतेची असणारी मूल्यव्यवस्थाच मोडीत निघाली आणि हा नवा माणूस संकुचित झाला. या संकुचित वृत्तीच्या माणसाने अनेक नवे प्रश्न निर्माण केले. त्यातून नवे वास्तव आकाराला आले. या वास्तवाचा आलेख ही कादंबरी उपरोधिकपणे साकारते. समाजात असणारा भ्रष्टाचार हा तळातल्या माणसाला, या व्यवस्थेला पोखरून काढतो आहे. हा भ्रष्टाचार, भोवतालच्या समाजात भ्रष्ट मूल्यांची सुरु असलेली रेलचेल पाहून पंजाब अस्वस्थ होतो. नोकरी करून साहेबांचे पाय चाटण्यापेक्षा बाप म्हणतो त्याप्रमाणे गावाचा सरपंच होऊन गावाचे कल्याण करण्याचा त्याचा विचार; परंतु भ्रष्टाचार व बाजारबुणगेपणाच्या वातावरणात तो तग धरू शकत नाही. म्हणून त्याला जे प्रश्न पडतात ते महत्त्वपूर्ण आहेत. तो म्हणतो, “हे भवतालचं ईतलं भ्रष्टाचारी, ईतलं अहं ब्रम्हास्मि होत चाललेलं समाजमन, दुसऱ्याचा गळा कापून आपला खिसा तर करणारी वृत्ती कधी बदलीन? गिऱ्हाईकच न्हाई म्हणून गावातलं देशी दारूचं दुकान, खाटकाचा धंदा, वर्लीमटका कधी बंद पळीनं? कोनी भांडतच नाही, कुठी अदावतच नाही म्हणून कधी बंद पळतीन ह्या कोर्टकचेऱ्या?... पगाराच्या उप्पर येका नया पैशालेही हात लावणं म्हणजे माय पासली पळणं, असं कधी समजल्या जाईन? भ्रष्टाचार निर्मूलन खातं कईसा बंद होईन? मिनिस्टर सायकलवर फिरता खेपी कधी दिसतीन? कुठीसा लूट नाही, चोरीमारी नाही, खुनखराबा नाही म्हणून पोलीस खातं कधी बरखास्त केलं जाईन? ज्याच्या त्याच्या मनात ‘अवघे विश्वची माझे घर’ झाले म्हणून ज्यगातल्या समग्र फौजा कईसा खत्म होतील?”^{४८} हे प्रश्न नव्या समाजव्यवस्थेतून निर्माण झाले आहेत. या व्यवस्थेला बदलू पाहणारा हा नायक आहे. ग्रामपंचायत पातळीवर त्याला येणारे अनुभव विदारक आहेत. म्हणून समाजातील अनेक विषयांवर तो प्रकाशझोत टाकतो. या नव्या व्यवस्थेतील फेअरफॅक्स ते बोफोर्स, टी.व्ही., आकाशवाणी, राजकारण, जागतिक उलाढाली, अणुबॉम्ब, सिनेमा, प्रशासन, भ्रष्टाचार, दारूबाजी, संगीत, शेतकरी संघटना, अर्थव्यवस्था, पशु-पक्षी, परंपरा, संस्कृती, संक्रमण, वृत्ती-प्रवृत्ती या अशा अनेक नव्या विषयांना तो चिंतनशीलपणे

स्पर्श करतो. याबरोबरच या विषयांमुळे ग्रामीण समाजात झालेली परिवर्तने आणि त्यातून निर्माण झालेला मूल्यन्हासाचा प्रश्न टोकदारपणे कादंबरीकाराने अभिव्यक्त केला आहे. याविषयी किशोर सानप म्हणतात, “संपूर्ण देशातच खेड्यांचं जे स्वातंत्र्योत्तरकालीन विकृतीकरण होऊ लागलं, त्याच जसंच्या तसं सामाजिक चित्रण वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीतून ‘मेड इन इंडिया’त आढळतं. सामाजिक वास्तवाचं तीव्र भान तेवढ्याच नैतिक भूमिकेतून ‘मेड इन इंडिया’त बोरकरांनी व्यक्त केलं आहे. शहरातील विज्ञान संस्कृतीनं मानवी मनं अधिकच कमकुवत आणि भ्रष्ट झालेली. त्यांचा उपसर्ग ग्रामीण परिसरातही तेवढ्याच तीव्रतेनं पसरू लागला. ग्रामीण संस्कृती या भ्रष्ट उपसर्गामुळे स्वतःचं मूळ अस्तित्वच गमावू पाहात आहे. ही खंत लेखकाने या कादंबरीत तीव्रतेने मांडली आहे.”^{४९}

एकूणच ‘मेड इन इंडिया’ कादंबरीतून ग्रामीण भारताचे जिवंत चित्र त्याच्या सद्यःस्थितीतील विदारक वास्तवासह साकार होतेच. त्याचबरोबर या विश्वव्यवस्थेतच मानवता या मूल्याचा होत असणारा न्हास हा अस्वस्थ करणारा घटक या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी येतो. राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनसंपन्नतेला या मूल्यन्हासामुळे कीड लागल्याचेच सूचन कादंबरी तीव्रपणे करते. लेखकाने अवतीभवतीच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून जगभरातल्या विविध विषयांना स्पर्श करीत व नवी वाङ्मयीन शैली विकसित करीत, वैदर्भीय बोलीचा खुबीदारपणे वापर करून या मूल्यभ्रष्ट समाजाचे हुबेहूब चित्र साकारले आहे, असे निश्चितपणे म्हणता येते.

३.९.२ ‘ताम्रपट’ - रंगनाथ पठारे

रंगनाथ पठारे हे गेल्या दोन दशकातील महत्त्वाचे कादंबरी लेखक ठरतात. ‘रथ’, ‘चक्रव्यूह’, ‘हरण’, ‘टोकदार सावलीचे वर्तमान’, ‘दुःखाचे श्वापद’, ‘नामुष्कीचे स्वगत’ यांसह ‘ताम्रपट’ ही त्यांची महत्त्वाची कादंबरी होय. साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त या कादंबरीचा पट मोठा आहे. महाराष्ट्रीय समाजजीवनाला राजकीय, सामाजिक अंगांना व मानवी वृत्ती-प्रवृत्तींना साकारणारी ही कादंबरी १९४२ ते १९७१ असा कालखंड घेऊन आकाराला येते. साडेआठशे पृष्ठांच्या या कादंबरीत जसा तीन दशकांचा कालखंड

व्यक्त होतो, तसेच या तीन दशकातील राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, औद्योगिक, सहकार क्षेत्रातील अनेक व्यक्तीही एकत्रितपणे येतात. स्वातंत्र्यसैनिक नाना सिरूर, दादासाहेब भोईटे पाटील आणि बापूसाहेब देशमुख या व्यक्तिरेखा आपल्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीसह उभ्या राहतात व राजकीय, सामाजिक क्षेत्रातील तीन मूलभूत प्रवृत्ती तिघांच्या निमित्ताने कादंबरीतून साकार होतात.

या तीन प्रवृत्तींच्या व्यक्तिरेखेबरोबरच रामोजी गुलबा नाईक, राधाकिसन, आवडाबाई, शाळीग्राम, पांडुरंग निकोने इत्यादी काही व्यक्तिचित्रणातून व १९४२ चे चले जाव अंदोलन, १९४७ चे स्वातंत्र्य, प्रजासत्ताक गणराज्याची स्थापना, संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ आणि निर्मिती, भारत-चीन आणि भारत-पाक युद्ध, राष्ट्रीय आणीबाणीची घटना इत्यादी घटनांच्या पार्श्वभूमीतून 'ताम्रपट' कादंबरी साकार होते. म्हणून चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, "ताम्रपट' ही राजकीय कादंबरी आहे असं म्हणण्यापेक्षा राजकीय पार्श्वभूमीचा उपयोग करून राजकीय क्षेत्रातल्या विविध स्वभावांच्या माणसांचा सखोल शोध घेण्याचा प्रयत्न करणारी कृती आहे."^{५०} उपरोक्त मत विचारात घेता महाराष्ट्रातील राजकीय, सामाजिक बदलाचे सूक्ष्म चित्रण करण्याचा प्रयत्न कादंबरीकाराने केला आहे. हे करताना दर पाच वर्षांनी येणाऱ्या निवडणुका, वेगवेगळ्या पक्षांच्या, वेगवेगळ्या आणि बदलत्या भूमिका, महाराष्ट्राच्या राजकारणात पद्धतशीरपणे घुसवलेली जातीय दृष्टी, निवडणूक-प्रचारात शिरलेल्या अपप्रवृत्ती, वाढू लागलेली धर्मांधता, दहशतवाद या साऱ्यांचे चित्र कादंबरीत उभे राहते. समाजातील एक वर्ग अधिकाधिक बलिष्ठ होताना, दुसऱ्याला अधिकाधिक येणारी दुर्बलता, त्यामुळे वाढणारी अनैसर्गिक विषमता, हळूहळू किडत जाणारा समाज आणि अधिकाधिक बळकट होत जाणारी मूल्यहीनता याचा व्यापक अनुभव या कादंबरीत व्यक्त झाला आहे. असे असले तरी, "स्वातंत्र्यानंतर फाळणीमुळे झालेल्या दुर्घटना, गांधींचा खून, ब्राह्मणांच्या विरुद्ध धुमसत असलेल्या असंतोषानं घेतलेलं विकृत रूप, नेहरू घराण्याचं वर्चस्व आणि कार्यकर्त्यांची अवहेलना इत्यादी घटना व नव्या मोठ्या धरणांची आखणी आणि त्यातून उद्भवलेल्या समस्या इत्यादी बाबींकडे लक्ष न देता लेखकाने कादंबरीत महाराष्ट्रातील राजकारणाची स्थिती-

गती चित्रित केली आहे.”^{५१} या मतावरून स्वातंत्र्योत्तर काळातील कोणतीही समस्या या कादंबरीतून ठळकपणे दृग्गोचर होत नाही असे दिसते; परंतु स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील मूल्यधिष्ठित राजकारण मागे पडून व्यक्तिकेंद्रित व स्वार्थी, संधीसाधू, ढोंगी राजकारण नव्याने कसे आकाराला आले याचे वास्तवदर्शी रूप काही व्यक्तिरेखांच्या (उदा. तुकाराम भोईटे, बापूसाहेब देशमुख) आधारे येथे साकारले जाते.

या कादंबरीतून व्यक्त झालेले आणखी एक चित्र म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्रीय समाजजीवनात घडून येणारे सामाजिक स्थित्यंतर होय. देशात सार्वजनिक कार्यात अग्रभागी असणाऱ्या ब्राह्मण समाजाची देशासह महाराष्ट्रातही पीछेहाट सुरू झाली व तळागाळातील मंडळी शिक्षणामुळे वर येऊ लागली. निवडणुकीच्या राजकारणात जातीयवादी शक्ती प्रभावी ठरू लागल्या. सहकारातून निर्माण झालेली नवश्रीमंती मस्तवालपणे राजकीय शक्तिकेंद्रे निर्माण करू लागली व समाजाच्या नैतिक चौकटीला पायदळी तुडवू लागली. त्यातून सामान्यांच्या शोषणाचे नवे सत्र सुरू झाले. लोकशाहीचा बाह्य देखावा कायम ठेवून आत मात्र सरंजामशाहीचे व्यक्तिकेंद्रित राजकारण मूळ धरू लागले. समाजाविषयीची आंतरिक आत्मीयता संपली. नैतिकतेला, मूल्यव्यवस्थेला तडे जाऊ लागले. त्याचा परिणाम समाजमनावर प्रकर्षाने होऊ लागला. नाना सिरूरकर सारख्या नीतिमान माणसांना या वातावरणात असह्य होऊ लागले. निवेदक म्हणतो, “एखाद्या घराचे सारेच खांब अचानक कलथून जावेत आणि ते सारं घर भुईसपाट व्हावं तशीच त्यांच्या मनाची अवस्था झाली होती.”^{५२} कारण मूल्यभ्रष्ट समाजाचे चित्र डोळ्यासमोर पाहिल्यानंतर नानासारख्या ध्येयवादी माणसांनाही हा सर्व भोगवटा झाल्यासारखेच वाटू लागले. राजकीय क्षेत्रात निवडणुकीवर लक्ष ठेवून चाललेला सत्तासंघर्ष आणि निवडणुकांचे राजकारण विसरून दीनदुबळ्यांकरिता व्यवस्थेशी चाललेला नानांचा संघर्ष, या कादंबरीत प्रकर्षाने येतो. अलीकडच्या राजकारणात जसजशा अपप्रवृत्ती, स्वार्थलोलुपता, किडलेपणा वाढत जातो, तसतसे नानांसारख्या व्यक्ती या राजकारणापासून अधिकाधिक दूर जातात हा भागही महत्त्वाचा ठरतो. एकूणच नानांच्या कृतीवरून अलीकडच्या राजकारणाचे ओंगळवाणे स्वरूप कादंबरी स्पष्ट करून जाते. सत्य, अहिंसा,

करुणा आणि सत्याग्रह ही गांधीजींच्या विचारसरणीतील चतुःसूत्री भारतीय राजकारणात काळाच्या ओघात कधीच मागे पडली. समाजातील दीनदुबळ्यांचे प्रश्न सोडविणे, विकासासाठी प्रयत्न करणे, समाजकारण करणे, स्वातंत्र्य-समता-बंधुता, सामाजिक न्यायाची भूमिका जोपासणे याही बाबी राजकीय वातावरणात दुरापास्त झाल्या आणि स्वार्थाधिष्ठित राजकारण, सत्तेचा हव्यास, त्यासाठी पैशाचा अमाप वापर, गुन्हेगारी, जातीय विषमता, धार्मिक भावना भडकविण्याच्या कृती, अस्मिताधिष्ठित मुद्द्यांचा वापर या प्रवृत्तींचा महाराष्ट्राच्या राजकारणात अलीकडे शिरकाव झाला. या सर्वांचा परिणाम समाजजीवनावर घडून आला. या बाबींचे सूचन लेखक 'ताम्रपट'मधील व्यक्तिरेखांच्या आधारे करित जातो. म्हणून बांदिवडेकरांनी उपरोक्त मतात म्हटल्याप्रमाणे ही कादंबरी राजकीय नसून राजकीय व्यक्तींचा सखोल वेध घेणारी राजकीय कृती ठरते, हे मत कादंबरीवर अन्याय करणारे वाटते; कारण राजकीय व्यक्तींच्या जीवनाचा आलेख जरी कादंबरी मांडत असली, तरी या व्यक्तिरेखा विविध वृत्ती-प्रवृत्तींच्या आहेत, वेगवेगळी मूल्ये जोपासणाऱ्या आहेत, त्यांच्या कृती-उक्तीतूनच राजकीय वास्तव आकाराला आले आहे. त्यातून ठळकपणे राजकीय प्रक्रियेची मूल्यहीन दिशा सूचित होऊन महाराष्ट्रीय राजकारणाचा १९४२ ते १९७१ असा इतिहास यशवंतराव चव्हाण व शरद पवार या जिवंत व्यक्तिरेखांच्या आधारे साकार झाला आहे. म्हणूनच या कालखंडातील एक महत्त्वाची राजकीय कादंबरी ठरावी एवढे सामर्थ्य निश्चितच 'ताम्रपट' मध्ये आहे, असे नोंदवावेसे वाटते.

३.९.३ 'सत ना गत' - राजन खान

राजकीय, सामाजिक मूल्यहीनतेच्या समस्येसंदर्भात 'सत ना गत' या राजन खान यांच्या कादंबरीचाही थोडक्यात विचार येथे करता येतो. मुख्यमंत्र्याच्या गावी एका फौजदाराने दलित स्त्रीवर केलेल्या बलात्काराची बातमी एका छोट्या साप्ताहिकात आल्यावर तेथील वेगवेगळ्या सामाजिक, राजकीय शक्ती या घटनेचे भांडवल कशाप्रकारे करतात त्याचा एक वास्तववादी पट चितारणारी ही कादंबरी आहे. या घटनेचा फायदा घेऊन तेथील राजकीय समीकरणे बदलण्यासाठी जो तो आपल्या परीने व्यूहरचना करित

राहतो आणि त्यातून राजकारण खालच्या स्तराला जाऊन पोहोचते. मूळ घटनेतील संबंधित स्त्रीला न्याय मिळण्याऐवजी पत्रकार, पोलीस यंत्रणा, शासकीय अधिकारी, निरनिराळ्या पक्षाचे कार्यकर्ते, दलित स्त्रीवादी संघटनांचे प्रवर्तक, मुख्यमंत्र्यांचे सगेसोयरे व विरोधक या साऱ्यांचेच मूल्यहीनतेच्या पातळीवर चालणारे व्यवहार कादंबरी व्यक्त करते व सद्यःस्थितीत समाजाच्या दिखाऊ राजकीय, सामाजिक समतोलाचा पायाच किती ठिसूळ आहे याचे भयावह अंतःस्वरूप उलगडून दाखवते. सद्यःस्थितीतील समाजाच्या अधःपतनाचे एक मर्मभेदक चित्रण करणारी कादंबरी म्हणून 'सत ना गत' या कालखंडात लक्षणीय ठरते.

३.१० शेतकऱ्यांच्या समस्या :

१९८० नंतरच्या कालखंडात एक मोठे स्थित्यंतर, सूक्ष्मपणे, संधपणे ग्रामीण समाजात घडत होते. ग्रामीण परिसर आमूलाग्रपणे बदलत होता. शहरी जीवनाला सन्मुख होण्याची प्रक्रिया सुरू झाली होती असे म्हणता येते. दळणवळणाच्या साधनांची प्रगती होत होती. मनोरंजनाची साधने खेड्यात पोहचली होती. आधुनिक तंत्रज्ञान खेड्यापाड्यात जाऊन पोहचले होते. शिक्षणातूनही एक साक्षर पिढी खेड्यात तयार झाली होती. या सगळ्या बाह्य-परिवर्तनांबरोबरच खेड्याची मानसिकताही बदलू पाहत होती. या परिवर्तनामुळे खेड्याच्या पारंपरिक स्वरूपाविषयी असंख्य प्रश्नही निर्माण झाले. यंत्रयुगाचे आगमन, त्याने निर्माण केलेले प्रश्न साहित्याचा विषय ठरले होते; परंतु कृषिकेंद्रित व्यवस्थेत निर्माण झालेल्या समस्यांचा रेटा साहित्यात नीटपणे येण्याची प्रक्रिया १९८० नंतरच सुरू झाली असे म्हणता येते. मानवनिर्मित आणि निसर्गनिर्मित समस्यांमुळे ग्रामीण समूहाच्या झालेल्या हालअपेष्टा व्यक्त करून अलीकडचे साहित्य थांबत नव्हते. तर या व्यवस्थेच्या साधनांच्या परंपरेचा शोध ते घेऊ पाहत होते. राजन गवस म्हणतात त्याप्रमाणे, "मुळात खेडे हेच सर्व बाजूंनी शोषल्या गेलेल्या लोकांचे वसतिस्थान. येथे एकही घटक नाही, की ज्याचे शोषण होत नाही. शेतकरी हा सर्वांत जास्त शोषित. या ना त्या प्रकारे खेड्यातील सारीच जनता शोषणाला बळी पडलेली.

ह्या शोषणाचे अनेक प्रकार जातीपाती, अंधश्रद्धा, अज्ञान, दारिद्र्य, स्त्री-शोषण, निसर्गाची अवकृपा, देवाधर्माची दादागिरी आणि यांसारखे शोषणकर्ते घटक.”^{५३} या शोषणकर्त्या घटकांचा आणि त्यातून शेतकऱ्यांच्या, शेतमजुरांच्या, सामान्य माणसांच्या वाट्याला आलेले दुःख समस्या या काळातल्या रा.रं. बोराडे यांच्या ‘चारापाणी’, रवींद्र शोभणे ‘कोंडी’, शेषराव मोहिते ‘असं जगणं तोलाचं’, ‘धूळपेरणी’, बाबाराव मुसळे ‘हाल्या हाल्या दुधू दे’, ‘पखाल’, भारत काळे ‘ऐसे कुणबी भूपाळ’, विश्वास पाटील ‘पांगिरा’, ‘झाडाझडती’, सदानंद देशमुख ‘तहान’, ‘बारोमास’ या कादंबऱ्यांतून प्रभावीपणे व्यक्त झाले आहे.

३.१०.१ ‘चारापाणी’ (१९८०) - रा.रं. बोराडे :

शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा विचार करताना मानवनिर्मित आणि निसर्गनिर्मित या प्रकाराचा उल्लेख उपरोक्त विवेचनात आलाच आहे. निसर्ग हा लहरी असतो. त्यावरच कृषिकेंद्रित व्यवस्थाही अवलंबून असते. निसर्गाने हुलकावणी दिल्यानंतर असंख्य समस्या शेतकऱ्यांसमोर उभ्या राहतात. महाराष्ट्राला दुष्काळ हा तसा नवा नाही. १९७२ च्या दुष्काळाने ग्रामीण समाजजीवनात फार मोठे स्थित्यंतर घडवून आणल्याचे ज्ञात आहे. त्याप्रमाणे छोटे-मोठे दुष्काळ ग्रामीण समाजजीवनावर दूरगामी परिणाम करित असतात. त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या या तात्कालिक असल्या तरी कृषिकेंद्रित व्यवस्थेला समूळ हादरा देण्याचे कार्य त्या करत असतात. अशाच एका चारा-पाण्याच्या समस्येचा वेध घेण्याचा प्रयत्न रा.रं. बोराडे यांनी ‘चारापाणी’ या कादंबरीतून जाणीवपूर्वक केला आहे. भूमिका मांडताना लेखक म्हणतात, “चारापाण्याची समस्या ही ग्रामीण भागातल्या पशुधनाच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहे. म्हणून या समस्येकडे पुरेशा गांभीर्याने बघणे व वेळीच ही समस्या सोडविणे आवश्यक आहे. या कादंबरीत मी केवळ चारापाण्याची समस्याच मांडलेली नाही तर प्राप्त परिस्थितीत ही समस्या सोडविण्याचा एक मार्गही सुचविला आहे.”^{५४} याशिवाय साहित्याचे चांगले प्रयोजन काय असू शकते! कलाकृती म्हणून ‘चारापाणी’ किती यशस्वी झाली यापेक्षा तिच्यातून व्यक्त झालेली समस्या येथे महत्त्वाची आहे. १९८४-८५ साली महाराष्ट्रात पडलेल्या दुष्काळाचे चित्रण या कादंबरीतून प्रकर्षाने येते.

या कादंबरीचा नायक सुखदेव आहे. नुकतीच एम.ए.ची परीक्षा संपली व तो गावाकडे निघाला आहे. गावाकडे जात असताना दत्तू घायवाटाच्या गाडीबैलात बसून तो फाट्यापर्यंतचा प्रवास करताना दुष्काळाचे सावट त्याच्या लक्षात येते. हळूहळू आजूबाजूच्या माळरानाकडे पाहून दुष्काळाची भीषणता त्याला जाणवू लागते. गावातील माणसे एकमेकांना पूर्वीसारखी मनसोक्त बोलत का नाहीत? असा प्रश्न त्याला पडतो. सगळ्या गावावरच त्याला उदासी दाटून आल्याचे चित्र दिसते. या गावासमोर असणारी प्रमुख समस्या पाणी असते. दोन-चार दिवसांमिळून कधी तरी एखादा टँकर गावात येतो. तो टँकर पाहताच गावात माणसांची झुंबड उडते. विहिरीवर गर्दी जमते. यातच रामा सुराशेची बायको विहिरीत पडते. या सगळ्या हेळसांडीतून एखाद-दोन घागर पाणी कसेबसे लोकांच्या वाट्याला येते. तेही पिण्यास योग्य नसते. तेव्हा सुखदेवला प्रश्न पडतो, “हे असलं गढूळ पाणी आपल्या गावातील लोक पित राहणार?... शहरातील लोक असलं पाणी पितील का?... असलं पाणी प्यायला दिलं तर लोक किती गहजब करतील? पाणी पुरवठा करणाऱ्या यंत्रणेवर सडकून टीका करतील. मोर्चे काढतील, वृत्तपत्रांचे रकाने भरतील. जाहीर सभा घेतील. खेड्यातली ही माणसं मात्र यापैकी काहीच करू शकत नाहीत.”^{५५} हे वास्तव आहे. खेड्यातील जनजीवनाकडे कोणाचे लक्ष नाही. खेड्यातला सामान्य माणूस जागृत नाही. या व्यवस्थेत तो नागवला जातो. कारण सुखदेव या समस्या घेऊन बी.डी.ओ साहेबांना भेटतो, आमदार साहेबांना भेटतो; पण त्याचा काही उपयोग होत नाही. अधिकारी, लोकप्रतिनिधींना सामान्य माणसांच्या जीवघेण्या समस्यांशी काही देणेघेणे नसते. ते त्यांच्याच व्यवहारात मशगुल असतात. गावातील जवळपास सर्वच बैल, जनावरे आबारावसारख्या सधन शेतकऱ्यांच्या शेतावर सोडलेली असतात; कारण तिथे थोडा चारापाणी असतो. दुष्काळात बैल जगावेत यासाठी ती गावकऱ्यांनी केलेली तडजोड असते. त्या मोबदल्यात त्याला एक वर्षाचे पीक घायचे ठरलेले असते. ही शोषणाची परंपरा येथेही दृढ होते; पण शेवटी शेतकऱ्यांसाठी बैल जगणे महत्त्वाचे असते; कारण बैलाशिवाय शेती करणे शक्य नाही. “तो शेताची मशागत कशी करील? आपलं शेत कसं पेरील? आपलं शेत तो पेरू शकला नाही तर

तो शेतकरी म्हणून कसा जगू शकल?’’^{५६} हा प्रश्न येथे महत्त्वाचा आहे. शेती आणि शेतकरी हा या देशाच्या केंद्रस्थानी असलेला महत्त्वाचा घटक आहे. शेती आणि शेतकरी सुधारला तरच हा देश खऱ्या अर्थाने सुधारणार आहे. शेतीशी निगडित असलेल्या व्यावसायिकाची आता वेगळी व्यवस्था करायला हवी आहे. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकडे कोणी गंभीरपणे लक्ष देत नाही. शेतकऱ्यांचे शोषण बाहेरचे कोणी येऊन करत नाही, तर मोठा शेतकरी पैसा, सत्ता, मनगटशाही या आधारे आपल्याच बांधवांचे शोषण करित आहे, अशी आशयसूत्रे कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहेत. दुष्काळावर उपाययोजना करण्याबाबत उदासीन असलेली शासनव्यवस्था आणि दुष्काळाचा फायदा उठविण्यास तयार असलेला सधन शेतकरी या क्रमाने या कादंबरीतील समस्या व्यक्त होत जाते. येथे एक बाब आवर्जून नोंद करणे गरजेचे वाटते ती अशी की, वास्तविक दुष्काळसदृश परिस्थितीत चारा-पाणी याबरोबरच अन्नधान्याचा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो; पण त्याचा साधा उल्लेखही कादंबरीत सापडत नाही. त्यामुळे या बाकी प्रश्नांची भीषणता, दाहकता तितकीशी जाणवत नाही. चारापाण्याअभावी जनावरांचे तडफडणे आणि त्यातून शेतकऱ्यांच्या वाट्याला येणारे करुण दुःख येथे कुठेही निर्देशित होत नाही. याचे कारण म्हणजे वृत्तपत्रीय बातम्यांच्या संदर्भातून ही लेखननिर्मिती होणे असे असू शकेल कदाचित, म्हणून दुष्काळाच्या काळातील शेतकऱ्यांच्या जीवनातील अनेक समस्यांना येथे अभिव्यक्त करता आले असते; पण तसे घडले नाही. मात्र असे असले तरी व्यक्त झालेली चारा-पाण्याची समस्या तितकीच महत्त्वाची आहे, हे दुर्लक्षून चालणार नाही.

३.१०.२ ‘असं जगणं तोलाचं’ - शेषराव मोहिते :

‘असं जगणं तोलाचं’ ही शेषराव मोहिते यांची १९९४ साली प्रसिद्ध झालेली शेतकऱ्यांचे जीवन चित्रण करणारी महत्त्वाची कादंबरी होय. विशिष्ट भूमिका स्वीकारून लेखकाने हे कादंबरीलेखन केले आहे. म्हणून त्यांची भूमिका या ठिकाणी महत्त्वाची वाटते. लेखक म्हणतात, “श्री. शरद जोशी यांनी १९८०-८१ सालापासून सुरू केलेल्या शेतकरी आंदोलनाच्या निमित्ताने, एकूणच मराठी साहित्यामुळे आणि त्यातील

शेतकऱ्यांच्या चित्रणाकडे एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहू लागलो. आपण जे अनुभवलेलं आहे, पाहिलेलं आहे, त्या शेतकऱ्यांचं खरंखुरं जगणं मराठी साहित्यात फार अभावानं आल्याची जाणीव तीव्रतेने व्हायला लागली.”^{५७} ह्याच तीव्रतेने शेतकऱ्यांचे अभावग्रस्त जीवन इतर ग्रामीण कादंबरीकारांच्या तुलनेने ‘असं जगणं तोलाचं’मधून कितपत निराळेपणाने आले? हा खरा तर प्रश्नच आहे; परंतु या प्रश्नाच्या शोधापेक्षा शेतकऱ्यांच्या समोर असणारे प्रश्न कोणते? शेतकऱ्यांची शोषण करणारी यंत्रणा कोणती? त्यातून निर्माण झालेली समस्या कोणती? हा भाग येथे त्याहीपेक्षा महत्त्वाचा वाटतो.

‘असं जगणं तोलाचं’ ही कादंबरी तशी एक कुटुंबकथा आहे. कासाबाई, हरिबा यांचे हे कुटुंब आहे. नामू, गोपाळा, हिरकणी, कस्तुरा ही चार मुलं आणि हणमू नावाचा एक थोरला पण कासाबाईचा सावत्र मुलगा आहे. पोटापाण्यापुरती वहिवाटाची शेती गावात आहे; पण दोन्ही मुलांचे लग्न करायची ऐपत मात्र हरिबात नाही. म्हणून त्याला नाइलाजास्तव सावकार विष्णू कारभारीच्या दाराची पायरी चढावी लागते. हरिबा सावकाराचे दोनशे रुपये कर्ज घेतो आणि येथूनच या सुखी संसाराची वाताहत सुरू होते. मानवी जीवनातील मूलभूत गरजासुद्धा या शेती व्यवसायातून पूर्ण होऊ शकत नाहीत. भुकेच्या पलीकडील कोणतीही गोष्ट करायची म्हटली तर त्याला सावकारी पाशाला बळी पडावे लागते हेच येथे सूचित होते. कादंबरीची सुरुवातच नारायण बेरडाच्या आवाजाने होते. हरिबाला सावकाराच्या वाड्यावर बोलविण्यात येते. सावकार विष्णू कारभारी हा केशव पाटील, माणिकराव पोलीस पाटील, चेंगट कोडिंबा या गावातील प्रतिष्ठित माणसांसमोर हरिबाचा पाणउतारा करतो. हे सगळे पाहून हरिबाची मुलं हणमू, नामू अस्वस्थ होतात. नामूची प्रतिक्रिया याविषयी खूप बोलकी आहे, “अण्णा! आपुण कुणबटाच्या पोटाला जलम घेटलो. त्या दिवशीच हे सारं आपल्यासंग वाडून आलंगा. पण हेबी दिवस पालटतील आज ना उद्या. आन् ह्या कारबाऱ्यांचं तर आसं उताणं राज आजून कितींदा चालणाराय म्हणाव!”^{५८} शेतकऱ्यांच्या विदारक स्थितीवर येथे नामू भाष्य करतो आणि त्याचबरोबर शेतकऱ्यांचे दिवस चांगले येतील असा आशावादही प्रकट करतो. यासह या विधानातून शेतकऱ्यांच्या शोषणाचा इतिहास उभा राहतो. सावकारशाहीच्या रूपाने

धनदांडग्यांकडून होत असणारे शोषण जोपर्यंत थांबत नाही तोपर्यंत शेतकऱ्यांना काही चांगले दिवस येतील असे चित्र दिसत नाही. शेतकऱ्यांची होणारी फसवणूक, लुबाडणूक, गरजेपोटी कर्ज देऊन त्याला लाचार बनवणे व त्याबदल्यात त्याची जमीनच बळकावणे, ही शोषणाची परंपरा वर्षानुवर्षे अशीच चालू आहे. उलट त्याच्यात अलीकडच्या काळात सरकारी अधिकारी, बँकेचे अधिकारी, लोकप्रतिनिधी, सरकारी आर्थिक धोरणे यांचाही हातभार लागतो आहे. याची सुरुवात १९९० च्या आसपास झाल्याचे जाणवते. मात्र हा भाग कादंबरीत येत नाही. म्हणून कथाविषयाला काही कमीपणा येतो असे नाही; पण हा भाग आला असता तर समकालीन शेतकऱ्यांच्या जीवनातील शोषणाच्या विविध सूत्रांचा उलगडा अधिक सशक्तपणे झाला असता एवढे निश्चित.

या कादंबरीतून येणारी दुसरी समस्या किंवा प्रवृत्ती म्हणजे खेड्यातील शेतकऱ्यांची (कुटुंबप्रमुखाची) निष्क्रियता होय. परिस्थितीने डाव उलटा झाल्यानंतर ही माणसे संसारापासून दूर पळतात, विरक्त होतात आणि संसाराचा गाडा घरातील स्त्रीला रेटावा लागतो. विरक्तीला आलेली माणसे हातात टाळ घेऊन वारकरी होतात. भास्कर चंदनशिव म्हणतात, “ग्रामीण महाराष्ट्रातील शेतकरी घर-घराण्यातील ही एक परंपराच होऊन बसलेली दिसते. या प्रवृत्तीचा दोन्ही बाजूंनी विचार आणि मतं व्यक्त झालेली आहेत. या प्रवृत्तीची एक बाजू म्हणजे टाळकुट्यांनी महाराष्ट्र बुडविला.”^{५९} कासाबाईचे या संदर्भात हे उद्गार फार बोलके आहेत, “हातू त्पेचं मडं बशिवलं न्हिऊन. हेचा तर जलम गेला सारा टाळ कुटण्यात. हिकडं घरादाराचं काही का व्हयना, ना घोर ना चिंता बाबाला.”^{६०} विरक्तीकडे झुकणाऱ्या घरातील कर्त्या पुरुषांच्या कृतीमागे शेतीचे फसलेले अर्थशास्त्र आहे याची जाणीव होते. शेती परवडत नाही. कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालवावा लागतो. गावातील प्रतिष्ठेला तडे जातात तेव्हाच ही माणसे विठ्ठलाचा झेंडा खांद्यावर घेतात किंवा आत्महत्या करतात. त्यामुळे संसाराची झालेली परवड दूर करण्याचे काम त्या स्त्रीवर येऊन पडते. ‘धग’मधील कौतिक, ‘झोंबी’तील तारा, ‘पाचोळा’तील पारबती तसेच ‘असं जगणं तोलाचं’मधील कासाबाई या स्त्रिया शोषित असतात. म्हणूनच की काय, शोषणाधिष्ठित व्यवस्थेतही मुकाटपणे सर्वकाही सहन करून त्या जीवन जगत

राहतात. महाराष्ट्राच्या सद्यःस्थितीचा या संदर्भात विचार केला तरी अनेक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आजघडीला होत आहेत; पण या व्यवस्थेत त्या शेतकऱ्यांच्या बायका मात्र तग धरून आहेत. त्या धीरगंभीरपणे या वास्तवाला सामोऱ्या जात आहेत. ही बाब येथे आवर्जून नोंदवावीशी वाटते.

या कादंबरीतून व्यक्त झालेली आणखी एक समस्या म्हणजे व्यापाऱ्याकडून होणारी पिळवणूक आहे. शेतीमालाला उत्पन्नावर आधारीत रास्त भाव मिळत नाही. व्यापाऱ्याकडून त्याची फसणूक होते. या कादंबरीत या कर्जाच्या ओझ्यातून बाहेर पडण्यासाठी अपार कष्ट नामू, गोपाळा करतात. विहीर खोदतात. पाणी लागते. थोडेफार उत्पन्न वाढते. उसासारखे नगदी पीक म्हणून ते घेतात. गुऱ्हाळ चालवले जाते. मुबलक गूळ तयार होतो. मात्र नेमके बाजारात विक्रीस नेल्यावरच गुळाचे उत्पन्न वाढले म्हणून भाव कोसळतात. कर्ज फेडायचे बाजूलाच राहते. शेतीत लावलेला पैसाही वसूल होत नाही. या पाठीमागे व्यापारीवर्गाची चाल असते. यात गरीब शेतकरी अडकला जातो व भरडला जातो. वर्षानुवर्षापासून आजपावेतो तीच स्थिती आहे. त्यात कोणताही बदल होत नाही. या मानवनिर्मित समस्येबरोबरच निसर्गनिर्मित दुष्काळ, पूर, रोगराई यांसारख्या समस्यांना शेतकऱ्यांना तोंड द्यावेच लागते. आजच्या काळात या समस्यांमध्ये आणखीच भर पडलेली दिसते. यातून बाहेर पडायचा एक मार्ग शेतकऱ्यांच्या मुलांना दिसला होता तो म्हणजे शिक्षण. गोपाळ मास्तर यासंबंधी आपल्या भावाला पत्रात म्हणतोसुद्धा. “आपुण साऱ्यांनी मिळून केल्याली धडपड अशी वाया गेली. त्याला ना तुजा ईलाज ना माजा ईलाज; पण हेच्यापुडं एक गोष्ट ध्यानात ठेव. बापाचे दिवस पोराला येऊ नयेत असे वाटत आसंल तं शिरूला ह्या गाळात रुतू देवू नको. पोरगं तुझं काय, माझं काय! डोक्यानं मोप चांगलं हाय, पण शेताच्या नादानं वाया चाललंय. त्याला बाहेर काडायचं बगू.”^{६१} शिक्षणाने दिवस बदलतील हा आशावाद १० च्या दशकातील आहे. आज तोही फोल ठरला आहे. खेड्यातील सुशिक्षित मुलांसमोर बेरोजगारीची नवीच समस्या निर्माण झाली आहे. ती अलीकडच्या कादंबऱ्यातून (बारोमास) प्रकट होत आहे. एकूणच ‘असं जगणं तोलाचं’ या कादंबरीतून शेषराव मोहितेंनी

शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीचे जिवंत चित्रण केले तर आहेच, त्याचबरोबर या व्यवस्थेतील शोषक सत्तेचे भीषण रूप शेतकऱ्यांच्या जीवनाची वाताहत करण्यास कसे जबाबदार आहे, याच्याकडेही वस्तुनिष्ठपणे निर्देश केला आहे. म्हणूनच ही कादंबरी एक कुटुंबकथा जरी असली तरी प्रातिनिधिक शेतकऱ्यांचे जीवनवास्तव नक्कीच तोलामोलाने प्रकट करते असे म्हणता येते.

रवींद्र शोभणे यांची 'कोंडी'सारखी कादंबरीही या काळात शेतकऱ्यांची या व्यवस्थेत चहूबाजूंनी होणारी कोंडी प्रकट करणारी आहे. व्यक्तींच्या वृत्ती-प्रवृत्तींमुळे, स्वभावामुळे समाजात निर्माण होणारी ती कोंडी असते. शेतकऱ्यांच्या जीवनातील कोणतीही समस्या ठळकपणे या कादंबरीतून निर्देशित होताना मात्र दिसत नाही. या शेतकऱ्यांच्या शोषणाच्या परंपरा ध्वनित होत नाहीत, बदलत्या काळानुरूप बदलत जाणारे व्यक्तीमन, परिसर, गाव, यंत्रसंस्कृती या बाबी 'कोंडी'तून प्रकर्षाने जाणवतात. मात्र शेतकऱ्यांच्या विविधांगी समस्या प्रकट करणारी कादंबरी म्हणून ती तितकीशी महत्त्वपूर्ण ठरत नाही.

३.११ शिक्षणक्षेत्रातील अपप्रवृत्ती - 'चक्रव्यूह' (१९८९)

स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाचा झपाट्याने प्रसार झाला. तळागाळातील मुलांना शिक्षण मिळाले पाहिजे या उद्देशाने विविध समाजधुरीणांनी, राजकीय नेतृत्वांनी शिक्षणसंस्था काढल्या, मागास प्रदेशातही मुलं शिकू लागली, सुशिक्षित बनून नोकऱ्यांना लागली, अधिकारी झाली, जीवनमान बदलले, हे पाहून सर्वच समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटले. सर्वच समाज शिक्षणावर भिस्त ठेवून वाटचाल करू लागला. सर्वच समाजाला शिक्षण देण्यास शासन असमर्थ ठरल्यामुळे खाजगी संस्थांना परवानगी देण्यात येऊ लागली. विना अनुदान धोरणापासून काही प्रमाणात शिक्षणाच्या बाजारीकरणाला सुरुवात झाली. शिक्षणातील नीतिमूल्ये ढासळली. पैसा कमविण्याचे साधन म्हणून शिक्षण व्यवस्थेकडे बघितले जाऊ लागले. शिक्षणक्षेत्रात भ्रष्टाचाराचे प्रस्थ वाढले. शिक्षणातून नव्या समाजनिर्मितीचे स्वप्न धुळीस मिळाले आणि शिक्षण हे सर्वसामान्यांसाठी 'चक्रव्यूह'

बनले. शिक्षणाच्या प्रचार-प्रसार व भ्रष्टाचाराच्या संदर्भात १९८० च्या अगोदरही मोठ्या प्रमाणात लिहिले गेले आहे. विशेषतः भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'बिठार' (१९७५), 'जरीला' (१९७७), 'झूल' (१९७९) या तिन्ही कादंबऱ्यांतून शिक्षणक्षेत्रातील अपप्रवृत्तींचा वेध ताकदीने घेण्यात आला आहे. १९८० नंतरच्या कालखंडात अनंत कदम 'पाखरू', 'विद्यापीठ', गणेश आवटे 'भिरूड', सुभाष सावरकर 'आटपाट', रंगनाथ पठारे 'चक्रव्यूह' यांसारख्या कादंबऱ्या या संदर्भात महत्त्वपूर्ण आहेत.

रंगनाथ पठारे यांची 'चक्रव्यूह' ही कादंबरी १९८९ साली ग्रंथालीकडून प्रसिद्ध झाली. शिक्षणक्षेत्रातले स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरचे विस्तारलेले, जातीयता आणि आर्थिक गैरव्यवहार, तांत्रिक नियमांचा बडेजाव, गुणवत्तेचा न्हास यांनी अस्ताव्यस्त, त्रस्त झालेले जग आणि त्याचा बाजार मांडणारे चलाख व्यावसायिक, संस्थाचालक, अधिकारी, दलाल यांचे दर्शन अनेक कादंबऱ्यातून झाले होते; परंतु 'चक्रव्यूह' कादंबरी या क्षेत्राचे अधिक सूक्ष्म आणि भेदक चित्रण करणारी आहे. तिची व्याप्ती विद्यापीठातील गैरव्यवहारापर्यंत मर्यादित नाही. विद्यापीठात चालणारे संशोधन प्रकल्प, त्यात गुंतलेले निरनिराळे प्राध्यापक, त्यांची कामाची पद्धती आणि या चक्रव्यूहात सापडलेले अपवादात्मक संवेदनशीलता कसोशीने जपणारे दोन विद्यार्थी संशोधक. यांच्या अनुषंगाने अनेक बाबी व्यक्त होतात. एक गोपीचंद रहाणे, दुसरा सक्सेना. दोन्ही भौतिकशास्त्राचे प्राध्यापक आहेत. सक्सेनाचे जाखडी नावाच्या एका मुलीवर प्रेम असते. जाखडीच्या आत्महत्येनंतर सक्सेनाही आत्महत्याच करतो. असा एक योगायोग येथे आहे. बाकी सेन, प्रोफेसर पंत, प्रा. जडे, साळुंखे, तळेकर, शिंदे, पांढरकामे, दिवाडकर आदी विविध वृत्ती-प्रवृत्तीची मंडळी संशोधनक्षेत्राशी निगडित दाखवली आहेत.

विद्यापीठातील सर्व पातळीवरचे व्यवहार आजच्या घडीला कसे चालतात, त्यात कोणत्या व्यक्ती, कोणत्या हेतूने पडतात, त्यातील अधिकारपदे मिळविण्यासाठी ते कोणत्या युक्त्या-प्रयुक्तांचा अवलंब करतात, हे करीत असताना विद्यापीठाचे प्रथम कार्य उच्चशिक्षण याकडे कसे दुर्लक्ष होते. तात्काळ, दिखाऊ यश संपादन करण्यासाठी

भ्रष्ट क्षणिक मार्गाचा कसा अवलंब केला जातो, अनुदान देणाऱ्या अधिकारीवर्गाशी विद्यापीठातील प्राध्यापक कशाप्रकारे तडजोडी करतात, एखादा तडजोडी न करणारा परीक्षक आला तर पीएच.डी.च्या विद्यार्थ्यांची कशी भंबेरी उडते, एखाद्या हुशार विद्यार्थ्यांने मिळविलेले श्रेय त्याचे मार्गदर्शकच कसे लाटतात, या सर्वांचे तपशीलवार वर्णन 'चक्रव्यूह' कादंबरीतून येते.

कुलगुरूंची होणारी निवड प्रक्रिया, तिच्यातील भ्रष्टाचार, त्यासंबंधाने फोफावणाऱ्या अपप्रवृत्ती कादंबरीतून व्यक्त होतात. "एखाद्या विद्वानां कुलगुरू होऊन पद भूषविण्याचे दिवस आता गेले, नुसतं विद्वान असणं पुरेसं राहिलेलं नाही. म्हणजे वैचारिक कुवत, कार्य ह्या गोष्टी पाहिजेतच; पण त्यांच्या इतकंच वा पुष्कळ अधिक महत्त्वाचं म्हणजे सगळ्या बऱ्या-वाईट प्रवृत्तींना सांभाळत, मार्ग काढत पुढे जाऊ शकण्याइतके नेतृत्वगुणही त्या माणसात पाहिजे."^{६२} हे वास्तव नाकारून चालत नाही. सत्ता, राजकीय नेतृत्वाच्या मर्जीतले, त्यांना हवी तशी धोरणे राबविणारी मंडळीच या पदांवरती बसविली जाते. शैक्षणिक दृष्टिकोन, गुणवत्ता, निकोप शैक्षणिक वातावरणापेक्षा राजकीय, आर्थिक हितसंबंध सांभाळण्यातच त्यांच्याकडून धन्यता मानली जाते. एकूणच या कादंबरीविषयी म.द. हातकणंगलेकर म्हणतात, "या शिक्षणक्षेत्रात स्वातंत्र्योत्तर काळात कोणते अनिष्ट पायंडे पडत आहेत याचे उत्तम दिग्दर्शन त्यांनी केले आहे. प्रोफेसरांच्या अनपेक्षित लफड्याचेही एक प्रकरण आहे. वयस्क प्राध्यापकांची स्त्रीविषयक प्रकरणे हा एक नवाच विषय या क्षेत्रात पुढे येत आहे."^{६३} अशा प्रकारच्या विविध विषयांना, त्यात अडकलेल्या सुसंस्कृत म्हणविणाऱ्या, ज्ञानदान क्षेत्रात फोफावलेल्या अपप्रवृत्तींना ही कादंबरी साकार करते. पीएच.डी.च्या मार्गदर्शकाकडून विद्यार्थिनीचे होणारे लैंगिक शोषण, संशोधक, प्रोफेसर, कुलगुरू यांसारख्या पदांच्या नेमणुकीच्या वेळी होणारे भ्रष्ट व्यवहार, शासनाच्या विविध नियमांना धाब्यावर बसवून पैसा लाटणारे संस्थाचालक आणि या सगळ्या प्रक्रियेत भरडला जाणारा सामान्य, ग्रामीण भागातील विद्यार्थी असे विविध आशयसूत्र कादंबरी अभिव्यक्त करते.

३.१२ पाणी प्रश्न : 'तहान' (१९९८)

'तहान' ही सदानंद देशमुखांची १९९८ साली प्रसिद्ध झालेली महत्त्वाची कादंबरी आहे. 'तहान' या शीर्षकातूनच कादंबरीतील आशयाचा बोध होतो. 'पाणी' हा मानवी जीवनातील अविभाज्य घटक आहे. अलीकडच्या काळात पर्यावरणीय समतोल ढासळत चालल्यामुळे पाण्याचे दुर्भिक्ष मोठ्या प्रमाणावर जाणवू लागले आहे. अवर्षण वगैरे या गोष्टी काही मनुष्यजातीला तशा नवीन नाहीत. त्याही काळात पाणीटंचाई मानवाला भेडसावत नव्हती; पण गेल्या दोन दशकांपासून जगाच्याच समोर 'पाणीटंचाई' एक मोठी समस्या म्हणून उभी ठाकलेली आहे. याच पाणीप्रश्नाचा वेध मराठी कादंबरीत बा.सी मर्ढेकर 'पाणी', विश्वास पाटील 'पांगिरा', रा.रं. बोराडे 'चारापाणी', रेखा बैजल 'जलपर्व' यांसारख्या कादंबऱ्यातून घेण्यात आलाच होता. त्याच पार्श्वभूमीवर 'तहान' या कादंबरीचे वेगळेपण महत्त्वाचे ठरते.

'तहान' ही कादंबरी ग्रामीण समाजजीवनाचा पट घेऊन प्रामुख्याने साकार होते. शहरांमध्ये पाणीटंचाई तेवढ्या तीव्रतेने जाणवत नाही, कारण पाणीपुरवठा करणारी यंत्रणा, लोकांची जागरूकता, यामुळे जोपर्यंत धरणात पाणी आहे तोपर्यंत शहरी नागरिकांना सुकर पाणी मिळते; परंतु खेड्यांचा अजूनही विकासाच्या बाबतीत अनुशेष आहे. कोणत्याच प्रकारच्या मूलभूत सोयीसुविधा शासनस्तरावरून खेड्यापर्यंत पोहोचत नाहीत. त्यामुळे तेथील माणसांना या समस्यांना तोंड देत आपले मार्ग शोधावेच लागतात. हीच पार्श्वभूमी घेऊन 'तहान' कादंबरी सारंगपूरसारख्या एका खेडेगावाचे चित्रण करते. स्वातंत्र्याच्या पन्नास वर्षांनंतरही पाण्यासारखी मूलभूत गोष्ट खेड्यातील लोकांना सहज उपलब्ध होऊ नये, ही खेदाची गोष्ट आहे. पाण्यासाठी वणवण भटकणाऱ्या बायका, मुले, कोरड्याठाक पडलेल्या विहिरी, बंद पडलेले हातपंप, कागदोपत्री चालणाऱ्या नळ योजना, चार दिवसाआड खेड्यात जाणारे पाण्याचे शासकीय टँकर, पाणीपुरवठ्याच्या निधीवर गब्बर झालेले अधिकारी, पुढारी हे चित्र आजचे ग्रामीण समाजजीवनाचे तत्कालीन वास्तव आहे, आणि याच वास्तवाला 'तहान' कादंबरी संयतपणे मूर्तरूप देते.

बबन शेवाळे हा कादंबरीचा नायक आहे. गावात उद्भवलेल्या पाणीटंचाईतून मार्ग काढण्यासाठी तो सुरुवातीला जेथे कोणाचीही बैलगाडी चढू शकत नाही, अशा ठिकाणाहून बैलांची जोडी चांगली असल्यामुळे गाडीत 'टाकी' घालून पाणी आणतो. त्याला याची जाणीव आहे की, ही पाणीटंचाई अलीकडच्या काळातील निर्माण झालेली समस्या आहे. तो म्हणतो, "नदीच्या पाण्यातून मासोळ्या पकडायचो... ढोरांमागं गेलो की झरीच्या पाण्यात डबाडबा उड्या मारायचो... नदीच्या पाण्यात वासरांची अंग खसाखसा घासून काढायचो... आपल्या लहानपणी कशी काय नव्हती बटकीची ही पाणीटंचाई... हा शबुदच कोणं आणला आपल्याकडे."६४ सगळीकडे पाणीच पाणी असणाऱ्या खेड्यातच बबनवर पाणी विकण्याची वेळ येते. घरी पाणी आणता आणताच तो गावात पाणी विकू लागतो. त्यातून त्याच्या हाती पैसा खेळू लागतो. कुटुंब सुखात राहू लागते. या पैशाची कुटुंबियांनाही 'तहान' लागते. हे एक उपआशयसूत्र येथे येते; पण 'हा पाण्याचा पैसा पाण्यात जाणारा असतो' हा खेड्यातील लोकसमज असल्या कारणाने बबनच्या वडिलांना राघोजी शेवाळेंना या गोष्टी सहन होत नाहीत. ते विरोध करतात. तर दुसरीकडे पैसा मिळायला लागला म्हणून नवे स्वप्न बबन पाहायला लागतो. झोपडीतल्या रत्नाच्या दैहिक आकर्षणातून तिच्याकडे ओढला जातो. या प्रकरणाची गावात चर्चा होते. रत्नाचा बाप बबनच्या पाठीमागे लागतो. शेवटी हे प्रकरण दाबण्यासाठी बबनने कमावलेला सगळा पाण्याचा पैसा पाण्यातच जातो. एवढाच कथाभाग कादंबरीत येत असला तरी पाणीप्रश्न, ग्रामीण समाजजीवनाच्या अनुषंगाने अनेक नवे प्रश्न उपस्थित करतो. अनेक गोष्टींवर प्रकाशझोत टाकण्याचे कार्य करतो.

खेड्यात निर्माण होणाऱ्या पाणीटंचाईमधून मार्ग काढण्यासाठी शासकीय पातळीवरून उपाययोजना केल्या जातात. गावात टँकरद्वारे पाणी पाठविण्यासाठी बराच पैसा खर्च केला जातो. मात्र सामान्यांपर्यंत हे घोटभर पाणी पोहचत नाही. अधिकारी, स्थानिक पुढारी यांच्या संगनमताने अनेक चांगल्या योजनांचा बोजवारा उडतो. अनेक बोगस, भ्रष्ट असे व्यवहार ही मंडळी करून शासनाचा पैसा गिळंकृत करतात. याबाबतीत राघोजीची प्रतिक्रिया बोलकी आहे, "तेच सभापती.. उपसभापतीचं... पंचायत समितीच्या सदस्यांचं...

ज्यायच्या इहिरी गुदस्ता अधिग्रहित होत केल्या व्हत्या, त्यायच्या इहिरीत दुंगण धुवाय पुरतंबी पाणी नव्हतं. तरीबी टँकरच्या खेपायचे पैसे त्यायनं हडप केले व्हते. गरामपंचायतीच्या नोकरायनं त्याह्यचं खोटं रजिस्टर भरलं. सरकारकडून समदे पैसे वसूल केले अन् लोक इकडी पाण्यावाचून मेले...’’^{६५} सरकारी यंत्रणेतील भ्रष्टाचार यामुळे गावाचे होणारे हाल येथे चित्रित होतात. टँकरद्वारे येणारे पाणी अशुद्ध, त्यात एखाद्या विहिरीत टाकल्यानंतर त्याच्यात मिसळणारा गाळ, जंतू आणि यांपासून खेड्यात विविध रोगांची होणारी लागण, या बाबी प्रकर्षाने जाणवतात. त्याचप्रमाणे माणसांनाच येथे पाणी नाही, अशा परिस्थितीत जनावरांना पाणी कोठून आणायचे? हा प्रश्न म्हणून अलीकडच्या काळात शेतीसाठी लागणाऱ्या पशुधनाची घटणारी संख्याही चिंताजनक आहे. शेतीसाठी लागणारी बैलजोडी सोडली तर अवांतर गायी, म्हशींसारखी दुभती जनावरे सांभाळणे खेड्यात अवघड झाले आहे. म्हणूनच खेड्याचे दूध-तुपाचे जुने दिवस संपलेत. सेंद्रिय खतांचा वापर थांबला, यांसारखे महत्त्वपूर्ण संदर्भ ही कादंबरी प्रकट करून जाते. असे असले तरी आणखी एक उणीव या आशयसूत्रांची जाणवते. त्या संदर्भात डॉ. किशोर सानप म्हणतात, “तहान कादंबरीचा आवाका चिंचोळा आहे, आशयसूत्रही वर्तुळे छेदणारी नाहीत, पाण्याचा प्रश्न शेतीशीही निगडित असतो; परंतु सदानंद देशमुखांनी ही बाजूच दुर्लक्षिली. पाणी समस्येमुळे ग्रामीण जीवनाचा पायाच कोलमडून पडतो आणि संबंध जीवनव्यवस्था, कृषिव्यवस्थाच कोसळून पडते, असे चित्रण देशमुखांना करता आले असते.’’^{६६} उपरोक्त मताप्रमाणे कादंबरीत काही आशयसूत्रे व्यक्त झाली असती तर निश्चितच ‘तहान’ कादंबरीला वेगळे परिमाण प्राप्त झाले असते.

एकंदरीत पिण्याच्या पाण्याच्या समस्येमुळे ग्रामीण समजजीवनात होणारे बदल, माणसांची बदलणारी मने, त्यांच्या प्रवृत्तीत होणारा बदल, नातीगोती, भावबंध यांचे बदलत जाणारे संदर्भ, शहरी संस्कृतीचा खेड्यात होऊ पाहणारा शिरकाव, वेगवेगळ्या प्रकारच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाने, माध्यमांनी घडवून आणलेला जीवनमानातील बदल, यात हरवत चाललेले माणूसपण, ग्रामीण समाजातील स्त्रियांचे स्थान यासारख्या काही बाबी कादंबरीतून ठळकपणे प्रकट होतात. त्यामुळे पाणी प्रश्नाच्या दाहकतेबरोबरच

बदलत चाललेल्या ग्रामीण समूहजीवनाचे उत्तम चित्र रेखाटणारी कादंबरी म्हणून 'तहान' लक्षणीय ठरते, असे म्हणणे संयुक्तिक ठरावे.

समारोप

एकंदरीत उपर्युक्त काही निवडक कादंबऱ्यांचा अभ्यास केल्यानंतर १९८० ते २००५ या कालखंडातील काही समस्या ठळकपणे अभिव्यक्त झाल्या आहेत. त्यात देवदासींच्या समस्या, आदिवासी समाजाच्या समस्या, नक्षलवादाची समस्या, डोहार, महार, मातंग या दलित समाजातील जातींच्या अलक्षित समूहांच्या समस्या, सहकारातील भ्रष्टाचाराची समस्या, धरणग्रस्तांच्या समस्या, दलित-सवर्ण समाजात वारंवार निर्माण होणाऱ्या संघर्षाची समस्या, शेतकऱ्यांच्या दुःख, दैन्य, दारिद्र्याची समस्या, शिक्षणक्षेत्रात फोफावत चाललेल्या अपप्रवृत्ती, राजकीय सामाजिक मूल्य न्हास, पाण्यासारखी दिवसेंदिवस बिकट होत चाललेली समस्या प्रकट झाल्या आहेत. या कालखंडातील महत्त्वाच्या समस्या म्हणून ठळकपणे समोर येतात. या सर्व समस्यांची बीजे समाजजीवनातच रुजलेली आहेत. त्यांची नाळ समाजजीवनाशी घट्टपणे जोडलेली आहे. म्हणून सामाजिक समस्यांचा अनुबंध कादंबरीशी स्पष्टपणे दिसून येतो.

मराठी कादंबरीतून प्रकट होणाऱ्या समस्या या वरवरच्या स्वरूपात प्रकट होत नाहीत, तर समस्यांच्या मुळाशी असणाऱ्या शोषक प्रवृत्तीचा, व्यवस्थेचा शोध घेण्याचा प्रयत्न यातून कादंबरीकार करताना दिसतात. या समस्यांमुळे मानवी जीवनाची झालेली वाताहत, माणसांच्या बदललेल्या वृत्ती-प्रवृत्ती, विविध सामाजिक गटांच्या संस्कृती, आचार, शैली, प्रथा, परंपरा यांसह प्रादेशिक भाषेत कादंबरीकारांनी प्रकट केल्यामुळे या सगळ्याच कादंबऱ्यांना कलामूल्ये प्राप्त होतात. या कालखंडात या निवडक कादंबऱ्यांसह अनेक कादंबऱ्यांतून समाजजीवनातील समस्यांना मुखरित करण्याचे प्रयत्न झाले आहेत; पण काही महत्त्वाच्या प्रातिनिधिक कादंबऱ्यांच्या विश्लेषणाद्वारेच मराठी कादंबरी व सामाजिक समस्यांचा अनुबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न या प्रकरणातून करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष :

- ❖ या कालखंडातील कादंबऱ्यांतून अनेकविध सामाजिक समस्या अभिव्यक्त झाल्यामुळे कादंबरी आणि सामाजिक समस्या यांचा अनुबंध अधोरेखित होतो.
- ❖ धर्म, जात, आर्थिक, सामाजिक विषमता बहुतांशी सामाजिक समस्यांचे मूळ असल्याचे लक्षात येते.
- ❖ दुर्लक्षित आदिवासी समाज सरकारच्या चुकीच्या धोरणाचा बळी ठरल्याचे कादंबरीतून स्पष्ट होते.
- ❖ ग्रामीण समाजात विकासाच्या नावाखाली राजकारणाचा वाढता मूल्यन्हास व भ्रष्टाचाराने सरकारी यंत्रणेला पोखरून टाकल्याचे चित्र अधिक गडद होते. गावपातळीवरील राजकारणाने जातीय धार्मिक अस्मिता टोकदार बनवल्या.
- ❖ शिक्षणक्षेत्राचे पावित्र्य अलीकडच्या काळात नष्ट होऊन मूळ उद्देशाला बगल देऊन, अनेक नव्या वृत्ती-प्रवृत्ती येथे वाढीस लागल्याचे स्पष्ट होते.
- ❖ समाजाच्या सर्वांगीण विकासात सरकारी यंत्रणा, लोकप्रतिनिधींचा गैरव्यवहार आणि जनतेचे अज्ञान या गोष्टी ठळकपणे अडथळा आणणाऱ्या दिसतात.
- ❖ दलित नेतृत्व, दलित चळवळ, बहुतांश दलित समाज या काळात आंबेडकरी विचारांपासून दूर जाऊन प्रस्थापितांच्याच हातचे बाहुले बनल्याचे स्पष्ट होते.
- ❖ शेतकऱ्यांच्या दुःख, दैन्य, दारिद्र्याला त्याची मानसिकता, अज्ञान, निसर्गाची अवकृपा, तंत्रज्ञानाचा अभाव, नियोजनाचा अभाव, अकार्यक्षम सरकारी वातावरण, पाण्याचा गंभीर प्रश्न इत्यादी घटक जबाबदार दिसतात.
- ❖ राजकीय, सामाजिक, लोकशाही व्यवस्थेत 'मूल्यांचा होणारा न्हास' ही बाब प्रामुख्याने अलीकडच्या काळात वाढीस लागल्याचे दिसते.
- ❖ सामाजिक समस्यांतून निर्माण होणारा तीव्र प्रश्न पोटाच्या भुकेचा असून स्वातंत्र्यानंतर अजून बऱ्याच समुदायाला 'अन्न-पाणी-निवारा' या मूलभूत गरजांची पूर्तता होत नाही हे वास्तव समोर येते.

- ❖ या कादंबऱ्यांतून शोषित समाजाबरोबरच शोषक प्रवृत्तींचा ठळकपणे निर्देश होतो.
- ❖ एक महत्त्वाची बाब म्हणजे या कालखंडातील बहुतांश सामाजिक समस्या व्यक्त करणाऱ्या कादंबऱ्या व्यक्तिनिष्ठ अनुभवातून साकार झाल्याचे ठळकपणे दिसते.

संदर्भसूची :

१. नेमाडे भालचंद्र, 'टीकास्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली १९९०, पृ. १९८.
२. डहाके वसंत आबाजी, 'कादंबरीविषयी' (लेख), सर्वधारा, (संपा. सुखदेव ठाणके) एप्रिल-मे-जून २००९, पृ. ९.
३. तुपे उत्तम बंडू, 'झुलवा', मॅजेस्टिक प्रकाशन मुंबई, ति. आ. २००५, पृ. ४.
४. तत्रैव, पृ. ५.
५. तत्रैव, पृ. १४७.
६. सानप किशोर, 'मराठी कादंबरीतील नैतिकता', बजाज पब्लिकेशन्स, अमरावती, प्र.आ. १९९८, पृ. ४१.
७. वाकोडे मधुकर, 'झेल्झपाट', देशमुख आणि कंपनी, पुणे, प्र.आ. १९८८, पृ. १३.
८. तत्रैव, पृ. ९.
९. तत्रैव, पृ. ३०.
१०. तत्रैव, पृ. ३६.
११. कोत्तापल्ले नागनाथ, 'साहित्याचा अन्वयार्थ', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वि.आ. २००८, पृ. १९७.
१२. द्वादशीवार सुरेश, 'हाकुमी', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९८९, पृ. ५६.
१३. जामकर मधू, 'ग्रंथोपजीविये', भूमिका प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००४, पृ. ४९, ५०.
१४. कसबे रावसाहेब, 'एन्कौंटर', लेखक - एकनाथ साळवे, विजय प्रकाशन नागपूर, दु.आ. जुलै २००८, पृ. ६, ७.

१५. साळवे एकनाथ, उनि. १४, पृ.क्र. १२.
१६. तत्रैव, पृ. ११९.
१७. पाटील चंद्रकांत, 'दशक्रिया', लेखक - बाबा भांड, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, सातवी आवृत्ती २००५, पृ. मलपृष्ठ.
१८. बाबा भांड, उनि. १७, पृ. ७.
१९. पाटील तानाजी, नव्या अनुभूतीचे दर्शन घडविणारी 'दशक्रिया', (संपा.) किशोर सानप, 'दशक्रियेची उत्तरक्रिया', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. २००६, पृ.क्र. १५७.
२०. फडके भालचंद्र, 'राघववेळ', नामदेव कांबळे, देशमुख आणि कंपनी पुणे, प्र.आ. १९९३, पृ. प्रस्तावना.
२१. कांबळे नामदेव, उनि. २०, पृ. ५८.
२२. तत्रैव, पृ. २८१.
२३. तत्रैव, पृ. १२.
२४. लिंबाळे शरणकुमार, 'साहित्याचे निकष बदलावे लागतील', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, द्वि.आ. २००७, पृ. ९६.
२५. बांदिवडेकर चंद्रकांत, 'देशीवाण', अक्षर प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. २००२, पृ. ४४२.
२६. ढसाळ नामदेव, 'हाडकी हाडवळा', अस्मिता प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९८१, पृ. ५.
२७. तत्रैव, पृ. ११४.
२८. तत्रैव, पृ. ४२.
२९. व्हटकर अशोक, 'मेलेलं पाणी', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प.आ., पृ. १०.
३०. तत्रैव, पृ. १३८.
३१. उनि. २४, पृ. ८३.
३२. व्होरा राजेंद्र, 'सहकारी सरंजामशाही' (लेख), ग्रामवेद, संपा. गणेश देशमुख, डिसेंबर १९९८, पृ. ११६.
३३. मुलाटे वासुदेव, 'ग्रामीण साहित्य - चिंतन आणि चर्चा', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. २००५, पृ. २७०.

३४. मुलाटे वासुदेव, 'विषवृक्षाच्या मुळ्या', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वि.आ. २००३, पृ.क्र. २२०
३५. तत्रैव, पृ.क्र. १७४
३६. तत्रैव, पृ.क्र. २१४
३७. जोंधळे महावीर, 'साहित्य : आशय आणि आविष्कार', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. २००२, पृ.क्र. ३४.
३८. पाटील विश्वास, 'झाडाझडती', राजहंस प्रकाशन, पुणे, चौदावी आवृत्ती २००८, पृ. मलपृष्ठ.
३९. तत्रैव, पृ. ३५.
४०. तत्रैव, पृ. १४८.
४१. उनि. २५, पृ.क्र. ४१४.
४२. पाटील विश्वास, उनि. ३८, पृ.क्र. ४६३.
४३. टापरे पंडित, 'कादंबरी संवाद', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००५, पृ. १४७.
४४. गवस राजन, 'तणकट', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती १९९८, पृ.क्र. २३८.
४५. तत्रैव, पृ. २३२.
४६. तत्रैव, पृ. ११५.
४७. बोरकर पुरुषोत्तम, 'मेड इन इंडिया', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. डिसें. १९८७, पृ. १३२.
४८. तत्रैव, पृ. १३५.
४९. सानप किशोर, 'मराठी कादंबरीतील नैतिकता', बजाज पब्लिकेशन्स, अमरावती, प्र.आ. १९९८, पृ. ३६.
५०. उनि. २५, पृ.क्र. ४६१.
५१. तत्रैव, पृ. ४६४.

५२. पठारे रंगनाथ, 'ताम्रपट', मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, प.आ. १९९४, पृ. ८३७.
५३. गवस राजन, 'कृषिजन संस्कृतीचे साहित्य', (संपा.) नागनाथ कोत्तापल्ले, 'साहित्य आणि समाज', प्रतिभा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. मे २००७, पृ. १६२.
५४. बोराडे रा. रं., 'चारापाणी', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, द्वि.आ. १९९८, पृ. प्रस्तावना.
५५. तत्रैव, पृ. ८.
५६. तत्रैव, पृ. १६.
५७. मोहिते शेषराव, 'असं जगणं तोलाचं', देशमुख आणि कंपनी, पुणे, प्र.आ. १९९४, पृ. प्रस्तावना.
५८. तत्रैव, पृ. ११.
५९. चंदनशिव भास्कर, 'असं जगणं तोलाचं : एक करुणाष्टक...', (संपा.), प्रतिष्ठान, मार्च-एप्रिल १९९७, पृ. ६३.
६०. उनि. ५७, पृ. ३.
६१. तत्रैव, पृ. २७५.
६२. पठारे रंगनाथ, 'चक्रव्यूह', ग्रंथाली वाचक चळवळ, मुंबई, प.आ. १९८९, पृ. १९९.
६३. हातकणंगलेकर म.द., 'साहित्यविवेक', प्रतिभा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९९७, पृ. १४९-१५०.
६४. देशमुख सदानंद, 'तहान', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९९८, पुनर्मुद्रण २००६, पृ.क्र. १३८, १३९.
६५. तत्रैव, पृ. १२.
६६. सानप किशोर, 'मराठी कादंबरी : नव्या दिशा', निर्मला प्रकाशन, नांदेड, प्र.आ. २००५, पृ. १३३.

